

UDK: 821.163.41(497.16).02

Milorad NIKČEVIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević”

RAZDOBLJE ROMANTIZMA, REALIZMA I MODERNE U CRNOGORSKOJ KNJIŽEVNOSTI*

U ovome radu, koji predstavlja odlomak sinteze *Istorija crnogorske književnosti od sredine XIX. vijeka do 1918. godine*, autor ukazuje na temeljne karakteristike razdoblja romantizma, realizma i moderne u crnogorskoj književnosti. U tom dugom razdoblju od šezdesetih godina XIX. vijeka pa do kraja Prvog svjetskog rata stvara se u Crnoj Gori, prije svega na cetinjskomu Dvoru i oko njega, ali i u drugijem sredinama, izuzetno povoljna duhovna klima. Otvaraju se osnovne i srednje škole, formiraju mjesne i gradske čitaonice, organizuje državno zakonodavstvo, aktiviraju kulturno-umjetnička društva, otvaraju pozorišta, pokreću se brojni listovi i književni periodični časopisi i slično. Riječju, razvija se književni, kulturni i naučni život. Uz to, nakon četiri stoljeća oživljava rad državnih štamparija.

Autor donosi sintetički uvid u poetološke, žanrovske i tipološke pretpostavke ove epohe, te ocrtava društveno-politički i kulturni ambijent, apostrofirajući ulogu novopokrenutih štamparija, periodičnih publikacija, te mjesto izvanjaca u kreiranju kulturnih prilika u Crnoj Gori druge polovine XIX. i početka XX. vijeka.

Ključne riječi: *crnogorska književnost, romantizam, realizam, moderna, Nikola I. Petrović Njegoš, kultura, prosvjeta, štamparije, časopisi, izvanjci*

Uvod

Istorija crnogorske književnosti (od romantizma ka realizmu i moderna) obuhvata razdoblje od šezdesetih godina XIX. vijeka, pa do Prvog

* Ovaj rad odlomak je *Istorije crnogorske književnosti od polovine XIX. vijeka do 1918. godine*. Priredio ga je i strukturi časopisa prilagodio Aleksandar Radoman.

svjetskog rata. Uslovno rečeno, proteže se u Crnoj Gori do sudbonosnoga 1918. godišta kada nestaje crnogorska državnost. U tome dugom periodu, od približno šezdeset godina, živi i stvara znatan broj crnogorskih pjesnika, pripovjedača, putopisaca, a sve više se aformiše dramska književnost i književna kritika. Ujedno je to vrijeme u kojem u Crnoj Gori djeluje kao vladar (prvo kao knjaz, odnosno od 1910. kralj) Nikola I. Petrović Njegoš (1841–1922). On nije bio samo svjetovni vladar Crne Gore, već *spiritus movens* svijeh stvari i zbivanja u svojoj državi, pa je nastojao biti i reprezentativnijem književnim stvaraocem svoga vremena; pisac poetskih, dramskih i prozno-memoarskih tvorevina. Stoga ćemo o njemu govoriti usputno kao o vladaru Crne Gore, a daleko više o onome što je u direktnoj vezi s problematikom crnogorske književne istorije. Dakle, predstavimo ga kao pjesnika, dramskog i memoarskog stvaraoca.

Svesti u ove vremenske koordinate crnogorske književne pojave romantizma i realizma te modernu kao stilsku formaciju potrebno je iz više razloga. Ponajprije što se upravo razdoblje romantizma i realizma te moderne etabliralo u svijem evropskim književnostima gotovo istodobno, pa tako i u crnogorskoj književnosti. Istina, ti stilski pokreti nijesu se u svijem slovjenkim narodima manifestovali na isti način i u isto vrijeme. Ipak, jedno je sigurno: ti su se pokreti, kao stilska razdoblja, javili u pojedinijem evropskim zemljama u vremenu njihovijeh velikih društvenijeh i nacionalnijeh previranja, umjetničkih gibanja i promjena, do kojih dolazi potkraj XVIII. i osobito u prvoj polovini XIX. i XX. stoljeća.¹ U Crnoj Gori ta gibanja, previranja i pokreti nijesu bili toliko dominantni i presudni kao kod sušednijeh naroda. Ovo iz razloga što je Crna Gora bila u tome dugom razdoblju jedina slobodna oaza, pritiješnjena, istina, između Istoka i Zapada. Romantizam, realizam i moderna javili su se u Crnoj Gori i sa neznatnijem zakašnjenjem usljed stalnijeh ratova s Turcima i odbrane vjekovima sticane slobode od zavojevačkihijeh ekspanzionističkih naroda. Stilski periodi romantizma, realizma i moderne afirmisali su se, ipak, u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX. i početkom XX. vijeka.

U svijem književnim periodizacijama i proučavanjima ti stilski kompleksi tretirani su (kao uostalom i raniji) kao integralni djelovi stilskih razdoblja srpskoga romantizma, realizma i moderne ili kao prijelazno doba od romantizma ka realizmu.² Upravo zbog takvoga neadekvatnog

¹ Andre Jolles, *Jednostavni oblici*, „Teka“, Prijevod, bilješke i instruktivni pogovor Vladimir Biti, Studentski centar u Zagrebu, Zagreb, 1978, 89.

² Dubravko Jelčić, *Hrvatski književni romantizam*, u knjizi *Povijest hrvatske književnosti* (Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne), Naklada Pavičić, Zagreb, 1997, 1.

tretmana, situiranja u korpus srpske nacionalne književnosti, samo su usputno značajniji, najreprezentativniji predstavnici crnogorske književnosti romantizma, realizma i moderne proučavani, dok su brojne književno-kulturne pojave i *drugorazredne* ličnosti pisane riječi, ostajali previđani, neproučeni, studioznije i sistematičnije u književnoistorijskoj dijahroniji i sinhroniji neobrađivani. Ako su, zapravo, i proučavani, o njima je pisano sasvim sporadično, uzgredno, što će reći u sklopu tretmana drugih problema iz života i rada pojedinijeh reprezentativnijih stvaralaca, ili, pak, na bazi zahvata u pojedinačne elemente njihovijeh djela. To je uveliko onemogućavala i ondašnja oficijelna i vodeća srpska književna kritika. Naime, poznato je u istoriji srpske književnosti da je Jovan Skerlić, kao i drugi književni istoričari prije njega, tretirao književnokulturne pojave u Crnoj Gori kao djelove srpskoga *književnog integralizma*. Tako se crnogorska književnost uglavnom stvarala u izolaciji, izvanj vodećijeh književnih centara onoga vremena, Beograda i Novog Sada. A što je još pogubnije, Jovan Skerlić (kao istaknuti kritičar i literarni autoritet) književne pojave u Crnoj Gori smatrao je isključivo lokalnijem pojavama, koje se nijesu uklapale tematikom, izrazom, semantikom crnogorskog jezika i oblikom u ondašnje tokove srpske književnosti. Proglasio ih je, kao uostalom i crnogorski jezik na kome su nastale, *arhaikom, pokrajinskim, regionalnijem, provincionalnim* književnostima, koje se tu i tamo *približuju i spajaju s matičnim* (srpskijem?!) *književnostima*. Prema tome, pojedine pojave književnoga života u drugoj polovini XIX. i u prvijem decenijama XX. stoljeća u Crnoj Gori, dosad su i u istoriji srpske književnosti naznačeni samo u opštijem crtama, globalno, odnosno u neznatnim slučajevima. A oni moraju biti detaljno i cjelovito smješteni u svoju dijahronu i sinhronu ravan, u autonomne komplekse i periode crnogorske književnosti, situirani i proučeni; zaslužuju da budu u istorijskome panoramskom prijedgledu cjelovito književnoistorijski, književnoteorijski, žanrovski i estetski valorizovani; dakle, receptivno približeni savremenome naučnom i čitalačkom trenutku i njihovome receptivnom dosegu.

Nije samo zbog ovakvoga tretmana bogati književno-kulturni život u Crnoj Gori od šezdesetijeh godina XIX. vijeka do Prvog svjetskog rata ostao izvanj sfera naučnog interesovanja. Razlozi takvom stanju svakako su mnogo složeniji, širi i dublji. Osim navedenoga, ponajviše je preovladalo mišljenje ne samo u crnogorskoj nauci o književnosti, već i šire u kontekstu istočnoslovenskijeh i južnoslovenskih literatura da je ingeniozni Petar II. Petrović Njegoš, bar što se tiče poetskijeh i dramskih žanrova,

na nedostižan poetološki i filozofski način izrazio vrijeme prije i poslije sebe; da se u Njegoševu djelu, u njegovijem poetsko-dramskim i filozofskim sintezama, slilo cjelokupno kulturno nasljeđe rane i zrele crnogorske romantike i svih južnoslovenskih naroda u okruženju. Istina, slilo se pjesničko, dramsko, historijsko-etničko, etičko, filozofsko i jezičko nasljeđe Crnogoraca u Njegoševo djelo. Književna kritika takve sintetičke teze nije pokušala osporiti sve do danas. Njegoš će zaista u velikom književnom i umjetničkom dosegu svog vremena, u svome specifičnom opusu, anticipirati i primiti u sebe sav taj raznovrsni svijet nasljeđa, tradicije i stvarnosti i vratiti ga ne samo svom crnogorskom narodu, već i svijem drugim južnoslovenskim i istočnoslovenskim narodima u doticaju u obliku poetskih i filozofskih poruka i misaono-dramskih premisa. Time je stvorio ono književno bogatstvo koje je V. Bjelinski (proučavajući Puškina) definisao *enciklopedijom nacionalnog*, to jest narodnog i u ovom slučaju crnogorskog života!³ Takvo ustaljeno i dominantno mišljenje imalo je zadugo i negativnijih odraza, i u vrijeme samoga Njegoša, a osobito se reflektovalo u postnjegoševskom vremenu, i to na cjelokupnu literarnu produkciju. Naime, od književnih stvaralaca u postnjegoševskom periodu nije se niko upuštio, niti po žanru, niti po estetiци, da dosegne Njegošev univerzalizam, njegovu izuzetnu poetiku, a kamoli da radikalno krene njegovijem estetičko-filozofskim stazama. Uza sve ovo, književna kritika i historija književnosti poslije Njegoševe smrti pasivno je posmatrala crnogorske književne pojave i njen kulturni život.⁴ Naravno, zbog svega toga velikijem su dijelom književnokulturne pojave, brojni pjesnici, pripovjedači i putopisci od Njegoša do Prvog svjetskog rata ostali u njegovoj stvaralačkoj senci. Ostale su brojne književne i kulturne pojave prekrivene velom tame i zaborava. Problem izučavanja u ovom periodu otežavale su i neke neknjiževne okolnosti. Naime, nakon dva i po vijeka, pa i danas, teško se dolazi do najstarijih književno-kulturnih izvora, do starijih autentičnih tekstova pjesnika, pripovjedača, dramskih pisaca i putopisne proze; do periodičnijih časopisa, almanaha, kalendara listova i drugih serijskih i dnevnijih publikacija. Proučavalac sâm mora da do mnogijeh primarnih, sekundarnijeh i tercijarnih izvora, autentične literature i vrela stiže uz velike istraživačke

³ Božidar Pejović, *Tokovi realizma u Crnoj Gori u doba njene samostalnosti*, u knjizi *Cjeline i detalji*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1980, 213–218.

⁴ Milorad Nikčević, *Crnogorski jezik i književnost su svjetska realnost*, u knjizi *Komparativna filološka odmjerenja*, Osijek – Cetinje, 2006, 229–235.

napore zaobilaznijem i posrednim putevima, a to nije ipak posao književnih historičara nego specijalističkih institucionalnih zadataka i osobito bibliografa.

Bilo je, istina, i takvih književnih proučavalaca koji su veoma rano u svojijem naučnim radovima pokušavali da analitički i sintetički sagledaju naznačeno razdoblje u Crnoj Gori, da pruže cjelovite prijegele književno-kulturnih zbivanja i pojava na liniji pretežno regionalnoga, ali i nacionalnog crnogorskog pravca. Među prvijema, svakako, treba pomenuti Trifuna Đukića, koji je u svome poznatom *Pregledu književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918. godine* dao dragocjen presek književnoga života u Crnoj Gori *duhovnog razvoja za punih sedam decenija*. Iako je njegov prijegele književnosti Crne Gore koncipiran u duhu dogmatskoga književnoistorijskog stereotipa i filološkog pozitivizma XIX. vijeka, dakle – na faktografskom toposu i regionalnome filološkom principu, on je ipak pod nacionalnijem književnim pokretom, kako se iz konteksta njegove monografije može razumjeti, podrazumijevao *tradicionalizam u izrazu i jugoslovensku ideju* kao osnovicu političke orijentacije. A tek za književni rad Crne Gore na kraju XIX. vijeka kazaće ispravno da predstavlja *reformnu akciju* u ostvarenju ka širim (*kohezionim i jugoslovenskim*) *vidicima*.⁵

Proučavajući u novije doba sistematski nešto više crnogorsku literaturu, književni historičar Milorad Stojović u svome skromnom pokušaju periodizacije te literature, razdoblje koje smo fiksirali naslovom ovoga dijela *Istorije*, odredio je kao *drugo i najvažnije poglavlje crnogorske književnosti*. Označio ga je, zapravo, kao period romantizma koji ovđe traje upravo do kraja XIX. vijeka. U taj vremenski okvir, koji slijedi od Njegoša do Prvog svjetskog rata, Stojović je uključio samo pjesnika Nikolu I. Petrovića Njegoša, Stevana Perovića Cucu, ali i narativna ostvarenja Stefana Mitrova Ljubiše i Marka Miljanova Popovića, iako smatra da je taj period ostavio u našljeđe, osim njih, mnoga zanimljiva imena i djela. *Koliko god u sjenci Njegoša, kao nedostižnog ideala, i kralja Nikole od koga ,niko nije smio biti bolji', književni život u Crnoj Gori bio je dosta dinamičan. Mnoštvo listova i časopisa koji su izlazili u ovom razdoblju kao i zanimljiva prisutnost pisaca ,izvanjaca', uticali su na stvaranje izrazite književne klime koju*

⁵ Dušan Ivanić, *Srpska pripovijetka između romantike i realizma (1865–1875)*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1976, 332.

⁶ Termini *izvanjci, nedomoroci, jabanci, inozemci* uobičajeni su za ljude koji su iz raznih krajeva pristizali na Cetinje, prevashodno iz političkih razloga, pa i da *riječu i djelom* pomognu književni, kulturni i prosvjetni prosperitet Crne Gore. Prema tome, u tijem izrazima ne bi trebalo da bude nikakvog prizvuka pežorativnosti.

*karakteriše epska, nacionalno-romantičarska raspjevanost, ali i interes za nove tokove u literaturi.*⁷

Na tragu Stojovićeve sintetičkog i veoma znalačkog određenja, savremeni književni teoretičar i književnik Čedo Vuković, pišući podrobniji antologijski uvod o crnogorskoj pripovjedačkoj prozi od Njegoša do 1918. godine, tvrdi da ta literatura stoji na razmeđu romantike i realizma: *Što se tiče same pripovjedačke proze, njene suštinske usmjerenosti, moglo bi se reći da je to bilo vrijeme dugog i laganog hoda od romantizma ka realizmu.*⁸ Vukovićevu određenju u prilog ide i teza Vida Latkovića da je crnogorski period u stvaranju Sima Matavulja osamdesetijeh godina XIX. vijeka na Cetinju, po primjenjivanom umjetničkom postupku, tj. metodu, *osobena faza* u razvitku ovoga proznog srpskog pripovjedača i da, po svojoj suštini, predstavlja takođe hod od *idealizma ka realizmu.*⁹

I u strogo selektivno-estetskom poetskom i antologijskom izboru građe iz druge polovine XIX. stoljeća, *Pleme za oblakom*, književnik Branko Banjević mišljenja je da *vrijeme devetnaestog vijeka* (u crnogorskoj književnosti – M. N.) *traje do prvog svjetskog rata (...), ako pod vije- kom podrazumijevamo odnose a ne kalendarsko vrijeme* i da u tom vremenu dominira mnoštvo pjesnika i pripovjedača romantičarskog i realističkog estetskog usmjerenja. U svom antologijskom prijedlogu Banjević je sintetički i diskurzivno, dijelom obradio, estetski ocijenio, mnoge nepoznate pjesnike poslije Njegoša.¹⁰

Polazeći od sličnog suda, Radoslav Rotković je takođe u sintetičkom *Pregledu crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918. godine* razdoblja romantizma i realizma okarakterizirao *usponom crnogorske književnosti*, odredio ih prema književnijem žanrovima i njihovim najrepresentativnijim predstavnicima pisane riječi. Književne stvaraoce i njihova djela, pa prema tome pjesnike, pripovjedače, dramske pisce i putopisce u drugoj polovini XIX. vijeka, pa sve do Prvog svjetskog rata, odnosno do

⁷ Milorad Stojović, *O periodizaciji crnogorske književnosti*, Stvaranje, br. 2–3, Titograd, 1968, 231–232.

⁸ Čedo Vuković, *Pripovjedački koraci u Crnoj Gori*, predgovor u knjizi *Izviriječ – Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1973, 11.

⁹ Vido Latković, *Prelazne forme od usmene ka pisanoj književnosti*, u knjizi *Narodna književnost*, I, Naučna knjiga, Beograd, 1967, 11.

¹⁰ Branko Banjević, *Crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka*, predgovor u knjizi *Pleme za oblakom – Crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1973, 11.

1918. godine, Rotković je sveo pod period koji je metaforično nazvao *romantičnijem realizmom*.¹¹ Slično njemu, književni kritičar Sreten Perović, iako se posebno nije studioznije bavio književnijem pojavama ovoga vremena, intuitivno je za taj period crnogorske književnosti ponudio sociološku odrednicu – *etnički realizam*. Smatrajući da u okviru toga stilskog perioda treba proučiti etničke, etičke i nacionalne crnogorske osobenosti i relikte, Perović je istakao da se ponajviše ispoljavaju u vrhovima crnogorske literature: u književnom opusu Nikole I. Petrovića Njegoša, Stefana M. Ljubiše, Marka Miljanova Popovića te književnoj periodici druge polovine XIX. stoljeća.¹²

Snimljeno vremensko određenje i ponuđene koncepcije periodizacije crnogorskih književnih pojava šezdesetih godina XIX. i početkom XX. vijeka, iako je pokušano da se književnoistorijski, žanrovski i tipološki utemelji, promatrano iznutra u njegovom imanentno evolutivnom poetološkom i estetsko-istorijskom razvoju, ipak ne odražava u potpunosti pravo stanje stvari kako su to naznačili pomenuti književni proučavaoci. Ne odražava u potpunosti njeno tematsko-motivsko, žanrovsko i jezičko-stilističko određenje.¹³ Na taj je problem prvi put upozorio književni historičar Božidar Pejović: *Ako se problem periodizacije književnosti XIX vijeka u Crnoj Gori posmatra u kompleksnosti svih njenih činilaca i stvaralaca, i Crnogoraca i izvanjaca, i u kontekstu razvoja realističke književnosti kod naših naroda, može se doći do drugačijih stilskih određenja te književnosti, i do drugačijih predstava o književnim shvatanjima njenih pisaca*.¹⁴

Akceptirajući pluralističke sudove prijetodnih književnih historičara, Pejovićevu je mišljenje najispravnije. On ga je u svojoj sintetičkoj studiji detaljnije raščlanio, aplicirajući svoje teze na cjelokupni književni opus toga vremena. Uzimajući u obzir najdominantnije književne žanrove crnogorskog romantizma, realizma i moderne (poeziju, prozu i putopisno-memoarsku literaturu) ni mi ne poričemo književno-povijesne i sociološke postulate koji su naznačeni kao etnička, etička, ili pak kao romantična i

¹¹ Radoslav Rotković, *Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918*, Stvaranje, br. 4, Titograd, 1979, 587–654.

¹² Sreten Perović, *Problemi periodizacije crnogorske književnosti*, Zbornik profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću, Nikšić, 1982, 315–319.

¹³ U književnoj istoriji i drugi proučavaoci pokušavali su problematizirati ova razdoblja. O tome detaljnije vidi u studiji: M. Nikčević, *Retrogradna poetika Vuka S. Karadžića i postnjegoševska narativna književnost* u Zborniku radova naučnog skupa *Vuk Karadžić i Crnogorci*, ICJJ, Cetinje, 2005, 57–75.

¹⁴ Božidar Pejović, *isto*, 149–150.

realistička vremenska stvarnost. Ovo stoga što u njima prepoznamo i vidimo specifične odrednice crnogorske nacionalne kulture, pa samijem tim i književnosti; vidimo njezine specifične komponente toga vremena. No, mi, ipak, smatramo da te komponente nijesu tako dominantno presudne da bi se pod određenijem oznakama *romantičnog* ili *etničkog/etičkog realizma*, mogli podvesti svi tematsko-motivski modeli, a još manje brojne stilsko-jezičke karakteristike toga dugog razdoblja. Prije bismo mogli reći da u najvećem broju slučajeva, kako poetskih tako pripovjednih i putopisno-memoarskih žanrova ovoga vremena, dominiraju elementi dokumentarizma, faktografsko-folklorna raznovrsna građa ekscerpirana i posvojeno posredovana iz (crnogorskog) narodnog života, iz crnogorske prošlosti i sadašnjosti, naravno velikijem dijelom transformisana i pretočena u složenije poetske i beletrističke individualne tekstove toga vremena. Daleko manje je književnost ovoga vremena obojena ideološkim i društveno-političkim značajkama, a mnogo više posredovana onijem svojstvima koji se označavaju narodnim životom i folklorom. Upravo zbog takve dominantne stilske matrice, proučavajući studioznije književno-pripovjedno djelo Stefana M. Ljubiše u interferentno-poredbenijem dodirima, susretima i prožimanjima s poetskim opusom Petra II. Petrovića Njegoša i njegovom tradicijom, upotrijebili smo u više navrata za ovaj cjelokupni stilistički kompleks sintagmatsku odrednicu *folklorni realizam*.¹⁵ Držimo, zapravo, da se brojne tvorevine crnogorske romantičarske poezije, a daleko više brojni žanrovi pripovjedne proze: pripovijetke, putopisne i memorske proze ovoga vremena, mogu podvesti pod naznačenu sintagmatsku i stilističku odrednicu nacionalnog poetičkog romantizma, a u prozi folklornog realizma. Ovo iz više razloga: ponajprije što čitavo razdoblje crnogorske književnosti druge polovine XIX. vijeka krije, ne samo u svome tematsko-motivskom, nego mnogo više u jezičkom izražajnom svijetu, obilje iznijansirane faktografske i folklorno-dokumentacione građe. Sve južno-

¹⁵ Odrednicu *folklorni realizam* upotrijebili smo za ovi vid proze. Nju je pod tim terminom tumačio i obrazlagao u više svojih radova Jovan Deretić, najpodrobnije u monografiji *Almanasi Vukovog doba*, Institut za književnost „Vuk Karadžić“, Beograd, 1983, 334–349, i u svojem djelu *Istorija srpske književnosti*, Nolit, Beograd, 1983, 373–377. Inače se u crnogorskoj kritičkoj literaturi za ovi tip stilistički zasnovane proze javljaju i drugi termini: *romantičarski realizam* (Dr. Radoslav Rotković, *Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918*, Stvaranje, br. 4, Titograd, 587–654; Isti, *Stara crnogorska književnost (Periodizacija)*, Zbornik profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću, Nikšić, 1982, 305–309) i *etnički realizam* (Sreten Perović, *Problemi periodizacije crnogorske književnosti*, Isto, 315–319).

slovenske književnosti na prijelazu romantike i realizma, posebno srpska, hrvatska i slovenačka književnost, utemeljene su (kao i crnogorska literatura) na usmenijem modelima stvaralaštva. Otuda poezija i proza ovoga vremena izrastaju, prije svega, iz žive poetske narodnosne riječi, usmene epske narativne tradicije, usmene poezije i proze; običaja, obreda, kletve i tužbalice, anegdote i istorije, pa kao rezultat transformacionijeh procesa dobijamo svojevrsnu narodsku poeziju, folklornu pripovijetku i putopisno-memoarsku prozu, žanrove koje, istina, u zakašnjenju, po stilsko-jezičkoj orijentaciji, dokumentarnosti, faktografiji, imaju mnogo zajedničkih crta sa poezijom i prozom istorijsko-etnografske orijentacije najvećijeh predstavnika toga vremena – Ljubišinom pripovijesnom i putopisnom prozom, ali dijelom i s prozom Marka Miljanova Popovića, a osobito *Vukove škole romantizma i realizma* u srpskoj književnosti. Drugijem riječima, veliki broj predstavnika crnogorske poezije, pripovjedne i putopisne proze razvili su se, donekle, kao individualni stvaraoci, zahvaljujući samo tome što su ponikli na tlu Crne Gore đe je nedvosmisleno egzistirala usmena (narodna) književna tradicija, ponajprije epska pjesma, narodna priča, predaja, pošalica i anegdota. Dakle, egzistirali su oni poetski i folklorni narativni žanrovi, mikro i makro strukture u kojijema su kasnije srpski, pa i crnogorski stvaraoci realisti, našli osnovni predmet i oslonac svoga umjetničkog izraza i stvaranja. Istina, pisci ove orijentacije nijesu pretendovali da stvore visoke umjetničko-estetske tvorevine, univerzalna i sjevremenska literarna poetska i narativna ostvarenja, zaokružene umjetničko-literarne svjetove. Naprotiv, težili su da svojom poetskom slikom, naracijom, faktom i dokumentom, praktičnijem savjetom, tendencijom, poukom, narodskom leksikom crnogorskog areala, deskriptivno obavijeste čitaoca o davno minulijem svjetovima, ili svjetovima koje su oni svakodnevno susrijetali, doživljavali, sagledavali i zapažali. Otuda u strukturi poetske deskripcije, pripovjedne naracije i putopisno-memoarskog toposa perioda folklornog romantizma i realizma kod većine stvaralaca nema jačijeh estetskih prodera, književno-estetske dubine, ali zato ima fiksacije poetskog detalja, istoricizma, *istinitosti*, folklornog dekora, prosvjetiteljstva, pouke, empirijskog didaktizma i sličnog.

Knjigom *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*¹⁶ M. Nikčevića prvi put je učinjen značajniji pokušaj da se u dijahronijskim

¹⁶ U podnaslovu je ova knjiga označena kao *Književnoistorijsko i tipološko određenje pripovijetke od 60-ijeh godina 19. vijeka do prvog svjetskog rata*. Ona predstavlja neznatno izmijenjen oblik doktorske disertacije što je odbranjena na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Veći dio poglavlja ovoga dijela književne istorije crnogorskog naroda zasnovan je upravo na rezultatima tjeih književnoistorijskih istraživanja.

okvir smjeste cjelovitije ne samo do sada poznata literarna imena, nego prevashodno i određene kulturno-istorijske pojave, kulturno nasljeđe i književni rezultati koji su i do sada zapažani, ali nijesu u punoj mjeri i cjelovitije sagledavani, odnosno malo su izučavani i književno-istorijski i sintetički približavani kulturnoj javnosti Crne Gore. A u tom dugom razdoblju od šezdesetih godina XIX. vijeka pa do Prvog svjetskog rata, kako smo utvrdili, stvara se u Crnoj Gori, prije svega na cetinjskomu Dvoru i oko njega, pa i mnogo šire u drugim sredinama, izuzetno povoljna duhovna klima. Crnoj Gori se, nakon oslobodilačkih ratova, pripajaju njezine novooslobođene teritorije. U njima se otvaraju osnovne i srednje škole, formiraju se mjesne i gradske čitaonice, organizuje se državno zakonodavstvo, formiraju se kulturno-umjetnička društva, otvaraju se pozorišta, pokreću se brojni listovi i književni periodični časopisi i slično. Riječju, razvija se književni, kulturni i naučni život. Uz to, nakon četiri stoljeća oživljava rad državnijeh štamparija. One svojom štampanom i pisanom riječju daju snažni impuls i zamah duhovnome i književnom stvaralaštvu. Stvara se, dakle, neka vrsta specifične dvorske (cetinjske) kulturne klime, njeguje se književnost i *lije-pa umjetnost* na Cetinju kao središnjoj i kontinuiranoj državnoj prijestonici. Takvom snažnom književno-kulturnom zamahu i razvoju svakako će doprinijeti i romantični impulsi brojnijeh književnih poslenika, tzv. nedomorodaca, izvanjaca i inozemaca – došljaka iz: Vojvodine, Srbije, Dalmacije, Bosne i Hercegovne, Austrije, Rusije i drugih krajeva južnoslovenskih naroda iz okruženja. Oni su, zbog nedostatka domaće (crnogorske) inteligencije, počeli pristizati u Crnu Goru još prije Petra I. i Petra II. Petrovića Njegoša, a po brojnosti i kulturno-prosvjetnom aktivnosti naročito su pristizali i bili stvaralački, duhovno i društveno aktivni u svijem institucijama crnogorskog kulturnog života u vrijeme vladavine knjaza Danila, a osobito u periodu knjaza/kralja Nikole I. Petrovića Njegoša.

Ostavimo li za sada po strani najvažnije pisce u ovom razdoblju koji su udarili pečat vremenu – Nikolu I. Petrovića Njegoša, Marka Miljanova Popovića i Stefana M. Ljubišu, u Crnoj Gori se u tom razdoblju afirmisao ne mali broj drugih književnih stvaralaca – pjesnika i pripovjedača, dramskih pisaca, putopisaca i književnoistorijskih pručavalaca cjelokupnoga književnog života. Osim Stevana Perovića Cuce, koji je više svojim tragičnim životom obilježio ovo razdoblje, spomenimo u prvoj stvaralačkoj fazi do osamdesetih godina XIX. vijeka istaknutog vojvodu i pjesnika Mirka Petrovića, pripovjedača Marka Miljanova Popovića, ideologa i pjesnika integracionalnog južnoslovenstva Jovana Sundečića,

a poslije osamdesetih godina *sazrijeva čitava jedna grupa pjesnika, ali su najviše književno oformljeni i za taj period najkarakterističniji Jovan Popović Lipovac i Filip Kovačević i drugi*. Poslužimo se kritičkijem riječima istoga autora: *ovaj je period do osamdesetih godina dao najjače književne ličnosti, u čijem djelu ćemo naći najviše domete naše literature u drugoj polovini devetnaestog vijeka*.¹⁷ Prema tome, upravo ovi pjesnici, s najvećijem proznim piscima stilske formacije realizma Stefanom M. Ljubišom, Markom Miljanovijem Popovićem, Nikolom I. Petrovićem i Stevanom Perovićem Cucom, čine razdoblje romantizma i realizma složenijem, u svom opsegu i bogatstvu, raznovrsnosti i razgranatosti veoma kompleksnim. Njihovo stvaralaštvo, iako novijim kritičkijem izdanjima do sada nije estetički cjelovito valorizovano i prosuđeno, značilo je, u stvari, i po širini i zamahu, i po žanrovima, oblicima i strukturama, i po tematsko-jezičkim rasponima, izuzetni kvantitativno-književni rast crnogorske literature od Petra II. Petrovića Njegoša do pojave modernijih književnih ostvarenja. Ona su se snažnije afirmisala u osvitu XX. stoljeća, poput pjesnika Borislava Sl. Minića, koji je modernije izrazio senzibilitet svoje epohe u pjesmi *Borba sa šakalom* (1913)¹⁸ – tvorevini koja će činiti, u stvari, poetski temeljac između romantizma i realizma prema stilskim poetskim obrascima moderne i međuratne književnosti. Književna tradicija je, dakle, supstituisala u ovome dugom razdoblju i *velike* i *male* književne stvaraoce. A upravo kad se vremenu koje nas zanima približimo tako da svojijem pogledom možemo obuhvatiti ne samo velike nego i male pisce, kao i sve ono što je činilo stvarni, svakodnevni život književnosti, tek tada će nam se književni reljef epohe pojaviti pred očima u svekolikome svom bogatstvu, razgranatosti i međusobnoj isprepletenosti. *U takvom okruženju i u takvoj književnoj tradiciji i ovi vrhovi neće izgubiti ništa od svojih umjetničkih visina, nego će naprotiv izgubiti mnogo više od svoje samoniklosti, usamljenosti i božanske nepristupačnosti*.¹⁹

Među brojnijem i raznovrsnim tvorevinama ovog razdoblja, u kojemu se, dakle, integriše i prelijeva, i u svjetskoj i u crnogorskoj književnosti, nekoliko različitijih stilskih formacija, svakako je vrlo značajna uz

¹⁷ Branko Banjević, *isto*, 11.

¹⁸ Pjesma *Borba sa šakalom...*, potpisana pseudonimom Sl. Gor., objavljena je u godišnjaku *Zeta* 1913. godine. Premda je u nauci preovladalo mišljenje da je njezin autor Borislav Sl. Minić, postoje indicije koje upućuju na mogućnost da se iza toga pseudonima krije pjesnik Mićun M. Pavičević. – Primjedba priređivača.

¹⁹ Milorad Nikčević, *Crnogorka književnost na stramputici Bolonje* (Pogledi i stavovi u matičnoj zemlji), u knjizi *Komparativna filološka odmjeravanja*, Osijek – Cetinje, 2006, 244.

prigodnu rodoljubnu i romantično-nacionalnu ekstatičku poeziju, afirmacija crnogorske pripovjedne proze.²⁰ Pripovjedna se proza ponajčešće, kao najdominantnija narativna vrsta, publikovala u ondašnjem zvaničnim političkijem i serijskim listovima koji su izlazili u književno-kulturnijem središtima Crne Gore – na Cetinju i Nikšiću. Na ovom mjestu ih samo pomenimo: *Crnogorac*, *Glas Crnogorca*, književni listovi, almanasi, kalendari i časopisi: *Orlić*, *Crnogorka*, *Zeta*, *Nova Zeta*, *Luča*, *Književni list*, *Prosvjeta* i *Dan*. Njima se pridružuju glasila i publikacije koje su izlazile u drugijem, novooslobođenim centrima Crne Gore: *Nevesinje* i *Onogošt*, te časopisi iz primorskog dijela Crne Gore: *Srpski magazin*, *Grlica*, *Zeta* i *Boka*. Stvaralačka produkcija crnogorskih književnika je bila veoma respektabilna i vrlo zapažena za ono vrijeme. Poezija i proza je objavljivana i u kulturnijem centrima van Crne Gore, posebno u srpskijem, bosanskim i hrvatskijem glasilima: *Delu*, *Brankovom kolu*, *Javoru*, *Bosanskoj vili*, *Sarajevskom listu*, *Srpsko dalmatinskom magazinu*, *Braniku*, *Srpskom književnom glasniku* i drugijem. Na njihovim stranicama javili su se, pored prilježnijih i već afirmisanih saradnika Vuka S. Karadžića: Vuka Vrčevića, Vuka Popovića, Stefana M. Ljubiše, Marka Miljanova Popovića, i najnoviji stvaraoci crnogorskoga kulturnog kruga: Luka Jovović, Savo P. Vuletić, Andrija Jovićević, Đuro T. Perović, Marko Dragović, Jovan F. Ivanišević, Radovan Perović Tunguz-Nevesinjski, Ilija Zlatičanin, Nikola Kujačić-Korjenić, Petar M. Luburić, Simo Šobajić, Milutin Tomić, Risto M. Popović-Čupić, Ilija N. Hajduković, Borislav Sl. Minić, Dušan S. Đukić, Nikola P. Škerović i mnogi drugi. U istijem časopisima su sarađivali, istina nešto manje, i predstavnici književnosti primorskog i pljevaljskog književnog kruga: Vicko Tripković-Podnopoljski, Srećko Vulović-Peraštanin, Niko Đ. Vučetić-Bokeljski, Veljko Radojević, Dionisije Miković, Aleksandar Lj. Mitrović, Marko Car (Primorci), zatijem Marko S. Popović, Stevan Samardžić (Pljevljaci), Lazar Komarčić (Sandžak) i drugi pjesnici i pripovjedači koji su s prijetodnijem piscima, bez obzira na to što su djelovali u drugačijim kulturno-ambijentalnijem uslovima, činili jedinstveni literarni organizam – *korpus crnogorske nacionalne književnosti romantizma, realizma i moderne*. Neki su se od spomenutih pisaca oglasili čak i zaseb-

²⁰ Pod pripovijetkom podrazumijeva se sve ono što se ustalilo kao narativna prozna vrsta: propovijetka, tj. novela, kratka priča (crtica), pošalica i anegdota kao najkraće prozne narativne vrste. U ovom posebnom poglavlju ovog temata dodirivaćemo se i drugih prijelaznih narativnijih formi – žanrova koji se nalaze na graničnome području između književnosti i drugih naučnih disciplina (istorije i etnografije), kao što su: putopisi, memoari i ostali diskurzivni oblici.

nijem zbirkama poezije i proze. No, gotovo svi ti poetski i pripovjedni žanrovi koji su pojedinačno objavljivani u periodičnijem, odnosno dnevnim publikacijama u Crnoj Gori i van nje, ponovno su sabirani u zasebne poetske i pripovjedne zbirke. Tako na ovom mjestu, osim poznatijih zbirki poezije, ističemo samo malo poznate autore i zbirke njihovih pripovjedača: Marko Dragović objavljuje *Seobu gospodara crnogorskoga Ivana Crnojevića sa Riječkog grada na Cetinje 1485. godine* (1885), Marko S. Popović *Sve za narod* (1894), Luka Jovović – *Pripovijetke iz crnogorskog života* I (1895) i II (1906), Mihailo Vukčević – *Razgovori bezazlena svijeta sa crnogorskih posjedaka* (1900), Risto M. Popović-Čupić – *Crnogorke* (s. a.), Jovan F. Ivanišević – *Vragolije Vuka Zločevića* (1902), Krsto V. Marković – *Pjesme i priče* (1903), Veljko Radojević – *Pripovijetke iz bosnijske prošlosti* (1904), Savo P. Vuletić – *Proste duše* (1905) i *Naši ljudi* (1910), Stevan J. Samardžić – *Iz naše nahije* (pripovijetke i slike), I (1907), Radovan Perović Tunguz-Nevesinjski – *Gorštakinje* (1905) i *Sa orlovskih krševa* (1914), Ilija N. Hajduković – *U časovima odmora* (1912), Simo Šobajić – *Iz kršnog zavičaja* (s. a.), Petar M. Luburić – *Jauci iz zemlje zlata* (1916), Ilija Zlatičanin – *Šareni svijet* (1919), Milutin Tomić-Nikac od Rovina – *Nagorkinje* (Priče iz crnogorskog života) (1914), *Đetići u parlamentu* (s. a.) i *Stradanje Isusa Nezarećanina* (s. a.), Marko Car – *S bojnog i ljubavnog polja* (1904), *Primorke* (1911) i druge.

Primjetan je, dakle, veći broj narativnijih stvaralaca i njihovih tvorina koji su se afirmisali u ovome dugom razdoblju, ali osim Nikole I. Petrovića Njegoša, St. M. Ljubiše i M. Miljanova – ne izdvaja se nijedan pjesnik ili pripovjedač koji bi ovđe mogao biti predmetom zasebnog proučavanja i književnoistorijskoga valorizovanja. No, iako ćemo u *Istoriji crnogorske književnosti* pratiti u sintetičkom dijahronijskom i sinhronijskom rasponu romantizma, realizma i moderne, brojne književne pojave i stvaraoce, pokušaćemo, ipak, da u književnoistorijskoj, analitičkoj i sintetičkoj ravni sagledamo prvjenstveno književni život stvaralaca *cetinjskog književnog kruga* – pjesnike, pripovjedače i stvaraoce putopisne proze – predstavnike pisane riječi koji na neki način, svi zajedno, svojijem tematsko-motivskim i leksičko-semantičkim rasponima u okviru crnogorskoga jezika, čine autentičnu i koherentnu homogenu literarnu cjelinu crnogorskog književnog korpusa romantizma, realizma i moderne. Dakle, bez obzira na kvantitet opusa pjesnika, pripovjedača i putopisaca ovoga perioda, njihovo književno djelo zajedno će činiti jedan literarni život, duhovnu klimu i stvaralačke pokušaje kako bi se u šenci majstora pripovjedne

riječi Stefana M. Ljubiše, Marka Miljanova Popovića, Sima Matavulja i, donekle, pripovjedača koji su prevedeni iz zapadnoevropskoga, i posebno ruskog književnoga kruga, tvorački iskazali i drugi *minorniji* i *manji* sa željom da odraze sebe i svoje vrijeme poetskom i pripovjedno-narativnom formom. Otuda ovaj cjeloviti temat istorije književnosti, sagledan u tom kontekstu i shvaćen u tom svijetlu, ima svoju naučnu književnoistorijsku zasnovanost, naučno opravdanje, bez obzira na književno-umjetnički doseg i razvijenost poetskih, pripovjednih i putopisno-memoarskih tema, motiva i oblika tih stvaralaca. Nastojaćemo da u svjetlosti pluralističkih metodoloških pristupa osvijetlimo najbitnije elemente, književno-kulturna i tipološka svojstva, strukturne kategorije, kako poezije tako i pripovjedačke književnosti ovog perioda. Drugijem riječima, želja nam je da književno-istorijskim, interpretativnijem, analitičko-kritičnim i drugijem metodama, raščlanimo najvažnije elemente poetskih pojava, pripovjedaka i putopisnu prozu – žanrove koji su se u ovome dugom razdoblju razvijali i nametnuli kao dominantni u Crnoj Gori. To činimo tijem prije da bismo, takvim metodološkim postupcima i proučavanjima, došli do pouzdanih sudova i primarnijih zaključaka, sinteza o književno-estetskim vrijednostima, kako same poezije tako i proze, toga razdoblja. Prema tome, pozabavićemo se, prevashodno, genezom i tokovima razvoja nastanka crnogorske poezije i proze. Pokazaćemo u književno-istorijskoj dijahroniji brojne autore i njihove poetske i pripovjedne tvorevine, odnosno njihove tematsko-motivske i, donekle, izražajne elemente i raspone, te odnose, susrete i dodire s usmenom književnošću; žanrovske strukture i oblikovni *procédé*, tj. poetološke i narativne postupke. Ovo sve radi toga da u završnici utvrdimo razvijenost, umjetničku prirodu i doseg crnogorske književnosti druge polovine XIX. i prvijeh decenija XX. stoljeća.

Poetski tokovi crnogorske književnosti se i u ovom periodu nadodaju na Njegoševu poetsku zbilju, ali ne i na Njegoševe estetske, filozofske domete. Njegoš je svakako i začetnik struktura pripovjedne proze u crnogorskoj književnosti. Zapravo, njene prve klice i osnovne narativne motive u Crnoj Gori srijetamo još u prednjegoševskom periodu,²¹ u *nadvremen-*

²¹ Pod *prednjegoševskim periodom* podrazumijeva se cjelokupna književna produkcija koja je nastala na tlu Crne Gore do sredine XIX. vijeka, odnosno do pojave Njegoša. U taj književno-kulturni korpus ulaze poznati književni radovi autora čiji su tekstovi sabrani u vrijednoj antologiji *Prednjegoševsko doba* (Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1963). Danas se s pravom ističe da se čitavo bogatstvo crnogorskog književnog nasljeđa pod periodom *prednjegoševskog doba* ne može imenovati ovom sintagmom. Ovo iz razloga što bi ta odrednica nužno upućivala na zaključak da je sve ono što je ovdje (u Crnoj

skim glasovima – kako ih nazva Čedo Vuković,²² u žanrovskom vrstama i strukturama koje se definišu, prema teoretičaru Andre Jolesu (Andre Jolles), kao *jednostavni oblici*²³. To su: kratke forme anegdota i legendi, mitovi, memorabile, poslovice, pisma, poslanice i dr. epistolarne forme, te razni zapisi javnoga i privatnog karaktera, testamenti, zavještaji, zapisi o odmazdama, dokumenti pravnog karaktera o suđenjima i mirenjima, iz kojih se tokom vremena začela pripovjedna forma *skaza*; žalbe, molbe, šedočanstva i prozni zapisi o sporovima, zgusnute aforističke izreke, dijaloške narativne konfrontacije, pošalice, pričalice i rugalice – *prijelazne i preknjiževne forme*²⁴ koje su bile integralni dio duhovne stvarnosti ratničko-herojske sredine crnogorskoga područja. Prema tome, iz takvih neoformljenih i “amorfnih” oblika, na osnovama i u rasponima usmene narodne književnosti, razvije se u drugoj polovini XIX. vijeka pisana, tzv. umjetnička pripovijetka. Njenu genezu i strukturu srijetamo prvi put upravo kod Njegoša, u njegovijem satirično-simboličnim naslovima *Žitije Mrđena Nesretnikovića* (1837) i *San na Božić* (1837). Kako se u narednom vremenu oblikovno razvijala i sadržajno granala, pripovijetka je suštinski, tematski i motivski, žanrovski, jezičko-stilski, najviše vezana za period prijelaza književnosti od romantizma ka realizmu. Ponajviše je, zapravo, stvarana u zadnje dvije decenije XIX. i početkom XX. vijeka. Otuda pripovijetka ovoga perioda ima sve odlike i tipološka svojstva književnosti romantizma i realizma, mada se unutar nje (tek krajem prve decenije XX. vijeka) uočavaju i izdvajaju elementi književnosti moderne, o čemu će takođe biti riječi u ovom istorijskom prijelazu.

Preostaje nam, dakle, da crnogorsku pripovjednu prozu od šezdesetih godina XIX. vijeka do I. svjetskog rata, kao najznačajniji književni fenomen ovoga razdoblja, žanrovski i tipološki odredimo. Ali u isto vrijeme

Gori – M. N.) stvarano prije Njegoša bilo samo priprema za njegovu pojavu, odnosno da je nedovoljno stvaralački individualizirano i estetski vrijedno, te može jedino da se održi kao hrestomatični mozaik na čijem tanušnom fonu izrasta gorostasna figura pjesnika i mislioca Njegoša. A to ne bi bilo ni istinito ni pravo, ne samo zato što je evidentno da crnogorska književnost ne počinje Njegošem niti se njime završava... (Vidi: Sreten Petrović, cit. članak, 317). No, bez obzira na održivost ove teze, mi ćemo se, ipak, iz već ustaljenih razloga, služiti i nadalje u ovoj istoriji tradicionalnim određenjem – *prednjegoševsko doba*.

²² Čedo Vuković, *isto*, 11.

²³ Vido Latković, *isto*, 11.

²⁴ Milorad Nikčević, *Transformacije i strukture* (Književne studije i metodički prilozi), NIRO „Školska knjiga“, Zagreb, 1982, 11.

potrebno ju je u kontekstu njenoga književnoistorijskog razvoja, posmotriti i u odnosu prema drugijem južnoslovenskim i nacionalnijem književnostima, prije svega prema srpskoj i hrvatskoj. Ovo radi toga, kako rekosmo, da se utvrdi ne samo stepen žanrovske, oblikovne, jezičko-stilske i tipološko-umjetničke razvijenosti, nego i da se vidi u kojoj je mjeri bilo dodira, istorijskoga suodnosa, susreta i prožimanja među tijekom južnoslovenskim kontaktnijem literaturama istoga pravca i umjetničko-estetske orijentacije. Toga zbližavanja, međusobnog dodira, kontakata, refleksa i prožimanja svakako je bilo. A njima su doprinijeli, među ostalima, stvaraoci – pjesnici i prozaisti izvanjci, npr. ideolog i pjesnik južnoslovenskog integralizma Jovan Sundečić, Simo Matavulj, Simo Popović, Jovan Pavlović, Ljubomir Nenadović, Ivan Mažuranić, Dušan S. Đukić, Borislav Sl. Minić i mnogi drugi koji su svojijem ostvarenjima u Crnoj Gori dali značajni doprinos i poetskoj i pripovjednoj književnosti u periodu koji se ovđe obrađuje. I ta pitanja, kao i niz drugih problema, ulaziće u krug naših književnoistorijskih istraživanja u ovom tematu crnogorske književnosti. Naravno, njima ćemo na kraju pridodati i one začetke književne kritike, pokušaje konstituisanja književne naučne misli kroz čiju se optiku nastojala sagledavati i estetski vrjednovati književnost ovoga dugog perioda.

I na kraju: *Istorija crnogorske književnosti* ovoga perioda ne obuhvata samo literarne vrhove kakvi su S. M. Ljubiša, M. Miljanov i Nikola I. Petrović, već i „drugorazredne“ pisce. Takvi „drugorazredni i mali“ pisci dominiraju periodom o kojemu je riječ i stoga su ovđe morali naći mjesto. Njihovi žanrovi su prisutni upravo onoliko koliko je u cjelokupnoj toj književnoj produkciji prisutan crnogorski jezik, koji je bio dominantan i presudan kao vid nacionalnoga samoizražavanja crnogorskog naroda. U cijeloj toj crnogorskoj literaturi dominira, osim bogate crnogorske leksike i semantike, i svijet tematskog istoricizma, didaktizma, folklorizma – postulati koji vladaju duhom toga doba u Crnoj Gori. Svojijem sadržajima, temama i motivima, jezičkim izrazom, i poezija i pripovijetka ovoga vremena je najuže vezana uz sve bitne osobine crnogorskoga sveukupnog duhovnog i nacionalnog života u drugoj polovini XIX. i početkom XX. vijeka, pa ih je zbog toga ponajprije trebalo posebno izdvojiti, proučiti i samostalno vrjednovati. A veličina „malijeh“ stvaralaca ogleda se prevashodno u tome što su bili priprema za velike.

POLITIČKI I DRUŠTVENI OKVIR NASTANKA KNJIŽEVNOSTI

Književno-kulturna središta

U ovom poglavlju obrat ćemo pažnju na glavne činioce formiranja stvaralaca – pjesnika, pripovjedača i putopisaca, tj. na uslove iz kojih su oni ponikli. Daćemo sumarnu skicu društveno-političkih, prosvjetno-kulturnih i književnih prilika u Crnoj Gori od šezdesetih godina XIX. vijeka do Prvog svjetskog rata. Ovo je nužno učiniti radi toga da bismo videli s kakvim su se društvenim, književnim i kulturnim zbivanjima susrijetali. Stvaraocima poetske, pripovjedne i putopisno-memoarske književnosti, druge polovine XIX. i početkom XX. vijeka nijesu bile nepoznate stvari ni oko organizovanja školstva, pozorišta, širenja kulture, poimanja nauke, izdavanja i štampanja periodičnijih publikacija – prosvjeđivanja uopšte. Ujedno, iskustva i saznanja koja su sticali stvaraoci morala su imati nekog dubljeg odjeka na njihovu prijemчивost, a mnogo više je uticao društveno-istorijski kontekst, ponajprije što je jedan dio stvaralaca pisane riječi živio, djelovao i duhovno se formirao u onome dijelu crnogorskog naroda koji se više od četiri vijeka nalazio pod vlašću raznih tuđinskih gospodara, a drugi je dio živio i stvarao u *crnogorskom zbjegu*, *vojničkom logoru*, crnogorskom *Araratu*, tj. sredini s drugačijim okolnostima; u dijelu Crne Gore koja je bila faktički slobodna, ali *odasvud stiješnjena*. U sastavu Turske Carevine bili su zadugo djelovi Donje Zete, Brda, južni dio Crnogorskog primorja i dr., koji su pripadali Skadarskome sandžakatu, odnosno pašaluku, kao i djelovi Gornje Zete koji su ulazili u sastav Hercegovačkoga sandžakata, docnije pašaluka. U sastavu Mletačke Republike, još od prvih decenija XV. vijeka, nalazili su se djelovi Crnogorskog primorja (Boke Kotorske), sve do 1797. godine, a zatijem u sastavu Austrije, kratko vrijeme Francuske, Crne Gore kao domicilne zemlje, pa opet Austrije, odnosno Austro-Ugarske.

Stanovništvo pod tuđinom nije nikad kidalo, i pored nasilne razjedinjenosti, asimilatorskih težnji od strane neprijatelja, svoje prirodne istorijsko-etničke veze s crnogorskim narodom. Naprotiv, građanstvo u Primorju, koje je bilo ekonomski dobro razvijeno, sve vrijeme prisustva tuđinske vlasti, bilo je snažan oslonac Crnogorcima, a i samo je, uz njih, učestvovalo u odbrambenijem i oslobodilačkim borbama. Taj je dio naše zemlje, tokom nekoliko stoljeća, za Crnogorce značio jedini prozor u svijet. Sa svih strana stiješnjeni neprijateljem, teško dostizni u svojim klanima i planinama, Crnogorci su iz slobodnoga dijela jedino preko Primorja

mogli održavati trgovačke, kulturne, političke, pa i prosvjetne veze i kontakte s mnogo razvijenijim zapadnoevropskim narodima i civilizacijama mediteranskog tipa. Ali ne samo oni, nego i dio našeg stanovništva koje je ulazilo u sastav Turske, vodilo je gotovo stalne borbe s Turcima, u želji za oslobođenjem i ujedinjenjem u cjelovitu zajednicu. Cetinje je rano postalo, a nešto kasnije i Nikšić, glavno središte ne samo političkoga i administrativnog nego i kulturno-književnoga i prosvjetnog žarišta. Uz to, postalo je mjesto okupljanja i dogovaranja za zajedničku borbu brđanskijeh, hercegovačkih i primorskih plemena. Ušljed zajedničkih potreba i interesa tih plemena, kao upravno-administrativnih, teritorijalno-političkih jedinica, tokom vremena razvila se uzajamnost, međusobna povezanost, upućenost jednih na druge.²⁵ To je jedinstvo naročito uzrijevalo i dolazilo do izražaja u periodu Petra I. i Petra II. Petrovića Njegoša, odnosno snažno se ispoljavalo sve do konačnoga oslobođenja i ujedinjenja crnogorskih plemena, u vrijeme njihovih nasljednika, knjaza Danila i Nikole I. Petrovića Njegoša.

Vrijeme druge polovine XIX. i prvijeh decenija XX. vijeka u Crnoj Gori, gledano društveno-politički, karakteristično je po mnogo čemu. Taj su postnjegoševski period ispunila svojom vladavinom dva crnogorska vladara: knjaz Danilo i knjaz/kralj Nikola I. Petrović Njegoš.

U prvom periodu (60-ijeh i 70-ih godina XIX. vijeka) opštu političku strategiju i pečat vremenu u Crnoj Gori daju knjaz Danilo, odnosno njegov brat, otac knjaza Nikole, veliki vojvoda Mirko Petrović, te pojedini njihovi plemenski glavari. Oni su se zalagali da se Crna Gora izbori za samostalnost, za međunarodno diplomatsko priznanje i da, najzad, objedini svoje davno otrgnute krajeve. Ohrabreni vojnim uspjesima, bitkom na Grahovcu (1858), i još više uspješnom suprotstavljanju prvom Omerpašinom pohodu (1862), knjaz Danilo i vojvoda Mirko Petrović uspijevaju, uz pomoć velikih sila, osigurati priznanje i nezavisnost svojih državnih granica. Ujedno, njihova su nastojanja usmjerena i na to da Crna Gora samostalno i politički djeluje. Težili su dalje da se otrgnu i liše zavisnosti i dojučerašnjega krutog patronata Rusije i drugih sila, koje su joj u prošlosti vezivale ruke. Zbog toga se knjaz Danilo naslanja isključivo na one snage u zemlji koje su mu mogle najviše pomoći da učvrsti i ostvari svoje državničke ciljeve. Takvu je politiku, uz njega, sprovodila i *plejada plemenskih glavara*, koji su se već u ratnim pohodima potvrdili kao vojskovođe i izdigli kao *narodni pametari*; ljudi koji su svoje pregalaštvo, iskustvo, sve svoje duhovne i fizičke sposobnosti, podvrgavali najvišijem

²⁵ Simo Šobajić, *Crna Gora i Crnogorci*, u knjizi *Cetinje i Crna Gora*, Beograd, 1927, 14.

ciljevima – domovini, narodu i slobodi. Njima je pripadao Marko Miljanov Popović, a i drugi, manje-više poznati, glavari, ljudi koji će i svojom pisanom, poetskom i proznom riječju ostaviti spomen o svome vremenu i tijekom historijskim ličnostima. Da bi suzbio plemensku podijeljenost, samovolju i ojačanu moć pojedinih plemenskih autoriteta, knjaz Danilo sve više jača organe centralne vlasti. Značajan doprinos tijekom težnjama je i donošenje *Opšteg zemaljskog zakonika* (1855). Prema tome, uz stalne borbe s neprijateljem, osnovne karakteristike društveno-političkoga života na unutrašnjem planu zemlje, u vremenu od 80-ih godina XIX. vijeka, su: stvaranje modernoga državnog organizma (umjesto dotadašnje djelimične plemenske razjedinjenosti), modela u kojemu se ostvarivala moć potpuno svjetovne nad tradicionalnom vladavinom ranijih zborova, kakva je bila izražena za vrijeme Petra II. Petrovića Njegoša i njegovijeh prijetihodnika.

Započetu strategiju i osmišljenu politiku, poslije ubistva knjaza Danila, nastavlja njegov sinovac, knjaz i kasnije kralj Nikola I. Petrović Njegoš. On će ispuniti, gledano historijski, vrijeme poslije 80-ih godina sve do propasti crnogorske državne samostalnosti 1918. godine. I on je, kao i njegov prijetihodnik, već od samog početka vladavine suočen s neprestanim napadima Turaka pod vođstvom Omer-paše Latasa. Zapravo, zbog moralne i vojničke podrške i pomoći hercegovačkim ustanicima, Crnogorci su protiv sebe ponovo izazvali Turke. Iako napadani s mnogo nadmoćnijom vojskom, oni su uspješno odolijevali napadima, sve dok nije, na intervenciju Rusije, sklopljen mir između Crne Gore i Turske, na Rijeci Crnojevića, septembra 1862. godine.

Nedugo poslije toga, knjaz Nikola je sa reorganizovanom vojskom ušao u otvoreni sukob sa Turskom. Crnogorci su tada izvojevali odlučujuće pobjede na Vučjem Dolu, Fundini, Medunu, Trijepči i kod Spuža. Tijekom vojnim operacijama konačno su oslobođeni Nikšić, Bar, a nešto kasnije i Ulcinj. Ubrzo je, od strane i onijeh velikih sila koje je do tada nijesu priznavale, Berlinskijem kongresom (1878), Crnoj Gori priznata nezavisnost i teritorijalno je proširena oslobođenim krajevima i gradovima: Podgorica, Spuž, Nikšić, Kolašin, Žabljak, Bar i Ulcinj. Prema tome, vrijeme knjaza Danila i Nikole I. Petrovića je lanac neprekidnijeh grozničavih borbi i pogibija. *To je vrijeme kad se jedan mali narod razapinje između velikih htjenja, napora i potreba, tražeći sebe i svoje mjesto pod oporim balkanskim suncem, žudeći ujedno za jugoslovenskim zajedništvom. Ujedno, to je vrijeme nešto izrazitijeg raslojavanja crnogorskog društva, osobito oko*

*razmeđa dva vijeka.*²⁶ Ovaj period vladavine knjaza Nikole I. Petrovića, kako piše Branko Banjević, predstavlja konsolidaciju stečenoga i neku vrstu početka unutrašnjeg društvenoga raslojavanja na modernijim, klasnim osnovama. Po njemu, crnogorska buržoazija tada pokušava da iskoristi opšte raspoloženje balkanskih naroda protiv Turskog Carstva, da ugled koji je Crna Gora imala u toj borbi iskoristi za dovođenje knjaza Nikole za cara Balkana. Te svoje *balkanske pretenzije* ona je kasnije svela na djelove Srbije, Albanije i Hercegovine. U početku su takve pretenzije mogle izgledati i realne, ali kako je vrijeme odmicalo, velike sile, zainteresovane za ovaj prostor, koje su Crnu Goru uzimale kao oslonac svojih interesa, sve više su se udaljavale, tražeći nova uporišta svoje spoljne politike. I nalazile su ih. *To je vrijeme početka građanskog života u Crnoj Gori i opšteg napretka, ali isto tako i vrijeme dubokog raskoraka između njene moći i pretenzija vladajućih struktura, između njenog stvarnog interesa i grandomanskih želja dvora.*²⁷ No, ipak, bio je to veliki period napretka i procvata Crne Gore!

Napredak u privrednome životu zemlje ispoljio se, u prvom redu, u unaprjeđivanju zaostale poljoprivrede, zanatstva i sitne trgovine. Osvajanje novijih područja istovremeno je značilo i dobijanje novijih obradivih površina. Time su se sve više stvarali i povoljniji uslovi za razvitak i unaprjeđenje zaostale privrede, i to ne samo zanatstva i trgovine, nego donekle i industrije. Rađaju se, iako u povojima, prva preduzeća drvne industrije, zatijem rudarstva, tj. iskorišćavanja sirovina rudnoga blaga. Uporedo s tim, populacija stanovništva sve više raste, osobito se naseljavaju sela, usljed čega dolazi do sve veće prenaseljenosti. Stoga je dolazilo do čestih socijalno-ekonomskih migracija stanovništva. Te migracije su, s vremena na vrijeme, bile izražajnije, naročito krajem XIX. i početkom XX. vijeka. Iseljavajući se, u potrazi za blagostanjem, rudom i hljebom, Crnogorci sa čežnjom i tugom odlaze u pečalbu, ponajviše u prekookeanske gradove Amerike. Australije, Kanade i razna druga mjesta evropskih zemalja.²⁸ Naravno, te pojave socijalno-ekonomske krize i nejednakosti, kao i druge (poput pljačke, prijevara, gladi i zelenašenja) fiksiraće pojedini stvaraoci u svojoj prozi. Osobito se u tome ističu pripovijetke Petra M. Luburića, Sima Šobajića i Borislava Sl. Minića.

²⁶ Vuković Čedo, *isto*, 8.

²⁷ Branko Banjević, *isto*, 9.

²⁸ Đorđije Đoko D. Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Podgorica, 2003.

Razvoj privrednoga života u drugoj polovini XIX. vijeka u Crnoj Gori omogućio je ubrzani prosperitet prosvjetnog i književno-kulturnoga života od 60-ih godina do Prvog svjetskog rata. To je vrijeme kada se otvaraju nove škole, pokreću politički, stručni i književni listovi, almanasi i kalendari, pa i druge periodične i književne i serijske publikacije. Riječju, Crna Gora se, nakon proširenja granica, sve više uzdiže na duhovnom planu. Cetinje, nekad duhovna i svjetovna prijestonica Crnojevića države, postaje, kao i neki drugi gradovi (poput oslobođenog Nikšića), ne samo političko-administrativno središte nego prosvjetni i književno-kulturni centar zemlje, pa čak, u isto vrijeme, i jedan od vodećijih centara južnoslovenskih naroda.²⁹

Poznato je u književnoj i prosvjetnoj istoriji da je knjaz Danilo, iako u vrlo teškim uslovima svoje kratke vladavine i stalnim napadima Turaka, započeo preobražaj Crne Gore na prosvjetnome, književnom i kulturnom planu.

Polazeći od ideje širenja i izgradnje narodnijih škola, koje je počeo otvarati njegov prijetodnik Petar II. Petrović Njegoš, knjaz Danilo je nastojao da tu ideju pretoči u stvarnost. Zato, od prvijeh dana intenzivno radi na podizanju škola, širenju prosvjete u zapuštenijem i zaostalim selima. Obustavljajući dijelom izvršenje Njegoševa testamenta, knjaz Danilo se odlučuje, piše Vuk Popović u pismu Vuku Stefanoviću Karadžiću, da iz sredstava, namijenjenijeh čak rodbini, pokrije i druge potrebe koje su *zadušnije i preče*. Među tim prečim potrebama navodi se, prije svega, stvaranje nekoliko novijeh četvororazrednih škola, opravka postojećijeh puteva, podizanje crkava i bogomolja i pomaganje nevoljnih familija u vrijeme gladi.³⁰ Ističe se nadalje i to da se knjaz Danilo zanosio da *udari mali danak na sve Crnogorce prema imanju*, kako bi od tih sredstava otvorio nove škole, a ujedno obnovio prelivenu štampariju, nabavio nova slova i ljude za taj posao, kao i da bi izradio nove puteve i po *bezvodnijem plemenima vode*. A na polasku za Rusiju, on daje obećanje svojijem saplemenicima da će po povratku otvoriti višu školu i *muziku lijepu zavesti u njoj*.³¹ U kratko vrijeme njegove vladavine, otvorene su škole u Brčelima, Njegušima, Čekličima, Predišu, Crnojevića Rijeci, Boljevićima, Gluhom Dolu, Ljubotinju i Ceklinu. Poznato je i to da je knjaz Danilo

²⁹ Božidar Pejović, *isto*.

³⁰ *Pismo Vuka Popovića Vuku Karadžiću*, u knjizi *Vukova prepiska*, knj. VII, Beograd, 1913, 120–122.

³¹ *Isto*, 127.

1856. pri Cetinjskoj *maloj školi* osnovao neku vrstu pitomačkog zavoda (*blagodjejanje*), i to po ugledu na francuske pansionate. *U zavodu je knjaz Danilo određivao po jedno dijete iz svakog plemena, a iz većeg plemena ili nahije po dva učenika, uglavnom iz kuća junaka i uopšte uglednih porodica. U školi-pansionu vaspitavano je 30 učenika o državnom trošku.*³² Nabavljajući s teškom mukom učitelje za rad u cetinjskoj i drugim nahijskim školama,³³ odlučio je da, poput Petra I. Petrovića Njegoša, šalje pojedinu darovitu decu na školovanje u inostranstvu. Čak je, u vrijeme svoje posete Rusiji (1852), poveo sa sobom dvoje dece *da ih metne u školu treštinsku* (trščansku – M. N.) *da uče.*³⁴ Osim toga, angažovanjem ruskoga predstavnika u Crnoj Gori, pukovnika Kovaljevskog, Rusija je odobrila da se po tri učenika iz Crne Gore školuju svake godine u vojnijem, inženjerijskim i drugim potrebnim školama. Mnoga su деца školovana i o trošku srpske vlade u Beogradu. *Knjaz Danilo je sa energičnošću uspio da uvjeri Crnogorce u potrebe školovanja mladića i bio je uporan u ostvarivanju ove želje za dobro Crne Gore. Otuda je shvatanje značaja škole bilo znatno poraslo ... Uspjesi postignuti na vojničkom i diplomatskom polju još više su podsticali knjaza Danila, poslije pobjede na Grahovcu i razgraničenja s Turskom, da radi na proširenju osnovnog obrazovanja naroda u Crnoj Gori, imajući namjeru da otvori osnovne škole u svim nahijama, ali je iznenadna smrt omela izvršenje njegovih planova.*³⁵

Danilovu misiju nastaviće, sa još većijem žarom i energičnošću, njegov našljednik – obrazovani i uporni knjaz/kralj Nikola I. Naime,

³² Đorđije Pejović, *Rad na prosvjeti za vrijeme knjaza Danila*, Stvaranje, br. 6, Cetinje, 1952, 37–38; Petar Popović, *Postanak i razvitak škole u Crnoj Gori*, u knjizi *Cetinjska škola (1834–1934)*, Beograd, 1934, 95.

³³ Ušljed nedostatka domaćijih učitelja, još je Petar I. Petrović Njegoš dovodio pojedine učene ljude sa strane, koji su radili kao učitelji u školama. Tako, na primjer, u njegovo vrijeme tu funkciju obavljaju Đorđe Srdić i Lazar Vlahović. Godine 1854. knjaz Danilo obnavlja školu, a cetinjskog arhimandrita Nikanora Ivanovića, Njeguša, postavlja za *nadziratelja-učitelja*, dok je za učitelja postavio Antonija Macuru iz Dalmacije, ali je on ubrzo *dignut s učiteljstva*, kako se navodi u ljetopisu ove škole. Dvije godine kasnije, 1856, za učitelja je postavljen đakon Stevan Petranović, *koji je odmah otpočeo sa reformama. Trorazrednu školu pretvorio je u petorazrednu, preradio raspored, nastavni plan i propisao raspored naučnih predmeta za svaki razred. To je prvi sačuvani nastavni plan, ali samo za četiri godine. Po nastavnom planu se vidi da škola nije bila u rang osnovne, već je smatrana kao prijelaz od osnovne ka srednjoj stručnoj školi, jer je, pored osnovnih i bogoslovskih, imala i učiteljske predmete* (Đorđije Pejović, *Rad na prosvjeti...*, 377; Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, Pančevo, 1876, 17–18).

³⁴ *Pismo Vuka Popovića...*, 127.

³⁵ Đorđije Pejović, *Rad na...*, 379.

u njegovo je vrijeme broj osnovnijih i srednjih škola znatno podignut u svijem krajevima Crne Gore. Radi ilustracije, ističemo da su u periodu vladike Petra II. Petrovića Njegoša postojale samo dvije škole,³⁶ dok je pred Balkanske ratove u Crnoj Gori bilo 145 osnovnijih škola. Ujedno, postojalo je 27 škola na području pod turskom upravom, koje je izdržavala crnogorska vlada. Krajem toga perioda, u Crnoj Gori je u svijem većim mjestima djelovalo više srednjih škola sa 320 učenika i 44 srednjoškolska nastavnika. Ekspanzija otvaranja srednjih škola uslijedila je naročito poslije Balkanskih ratova, kad su otvorene gimnazije u Nikšiću, Pljevljima, Beranama i Peći.³⁷

Koliko je knjaz Nikola pridavao značaja obrazovanju i prosvjećivanju svoga naroda, govori podatak da je već 1863. (tek što je došao na vlast) otvorio osnovne škole u svijem većim selima. Ukupno je te godine otvoreno 11 škola, pa je otuda i razumljivo što se ubrzo ošetio nagli progres u prosvjeti. A sedamdesetih godina XIX. vijeka osnovano je još 30 osnovnijih škola.³⁸

Uvidom u programske sadržaje, dolazi se do saznanja da je osnovna škola koncipirana prvijenstveno kao *narodna institucija*, tj. kao *vaspitalište*, pa tek potom kao *učilište*. Sav život, organizacija i programska orijentacija crnogorske osnovne škole bila je usmjerena ka *idejno-političkim stremljenjima vladajućeg društvenog sloja*. Naime, funkcija je škole bila usmjerena prevashodno da razvija umne i fizičke sposobnosti, da oblikuje (kako je to uobičajeno u vrijeme stalnijih borbi za opstanak i slobodu) ličnost krepku, snažne volje i jakoga moralnog zdravlja i karaktera. Otuda je

³⁶ Mladi Njegoš je godine 1834. osnovao prvu *malu školu* u Cetinjskom manastiru. U literaturi iz istorije školstva postoje neslaganja, razilaženja među mnogijem autorima u pogledu godine osnivanja Njegoševe škole. Najveći broj autora drži da je ona s radom počela 1834. godine. O tome uvjerljivo piše dr. Vojislav Nikčević u članku *O razlozima upotrebe crkvenog i narodnog jezika, crkvene i „građanske“ azbuke u nekim crnogorskim udžbenicima iz Njegoševa doba* (Zbornik radova povodom 140-godišnjice Njegoševe škole iz 1834. godine, Cetinje, 1976, 221–231). Istovremeno, on je ukazao i na neopravdanu tvrdnju da je to *prva škola u Crnoj Gori*. Pozivajući se na sud Rajka Cerovića, on izričito piše da se takva tvrdnja *ne može prihvatiti stoga što ona razvoj Crne Gore ne sagledava u kretanju; zato što sugerira da Crnu Goru i do dan-danas čine samo njezini djelovi koji su ulazili u sastav Njegoševe države* (Isto, 222). Druga škola u vrijeme Njegoševo osnovana je 1835. godine u Dobrskom selu.

³⁷ Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*,; Đorđije D. Pejović, *Razvitak...*; Dr Rade Delibašić, *Razvitak školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori (1830–1918)*, Titograd, 1980; Vukoman Džaković, *Kralj Nikola u svom dobu*, Prijepolje, 1980, 52.

³⁸ Dušan Vuksan, *Škole u Crnoj Gori*, Južni almanah, Cetinje, 1926.

u programske sadržaje njene nastave bilo čvrsto utkana komponenta humanizma i vjere, kao važne crte crnogorskog čovjeka i društva. Vjera je bila *ne samo prva i najvažnija nauka nego i središte oko kojega se sve ostale nauke moraju grupisati*. Ta vjerska komponenta nastave i vaspitanja dece naglašavana je ne samo kao sadržajna idejnost, nego se njen značaj isticao i u svijem školskim, zakonskim dokumentima i programskim osnovama. Uz to je naglašeno i to da su škole i crkve *veoma bliske po svom karakteru*, u osobenom crnogorskom životu i da u toj uzajamnosti one *jedna drugu krijepe postižući zajednički cilj*. Polazeći od premisa da je *religijsko-moralno vaspitavanje dece najglavniji zadatak narodne škole* i da su religija i moral ekvivalentni, *ukrasi svakog čovjeka posebice i cijeloga naroda ukupno*, školske vlasti su čak i zakonski obavezale decu i nastavnike da redovno posećuju crkvene ceremonije i vjerske obrede. Svakako je ovakvoj orijentaciji pogodovala neprosvijećenost i zaostalost u društvenijem odnosima zemlje, a daleko više prema samijeh nastavnika, kao i neki drugi činioci koji su sputavali da nastava u narodnijem školama poprimi široko svjetovni karakter.³⁹

Do 1878. godine na Cetinju je djelovalo *Prosvjetno odjeljenje Crne Gore*. Ono se, zapravo, staralo o prosvjeti, izvođenju nastavnijeh sadržaja, primjeni adekvatnih metoda i školskijeh propisa. Još ranije, godine 1869, donijeta je *Uredba o obaveznosti nastave*, po kojoj je svako veće selo moralo imati školu. No, i pored toga, ističe se da je znatandio seoskoga stanovništva u pojedinijem djelovima Crne Gore, a posebno u krajevima gdje je živio albanski, katolički i muslimanski živalj, u dobroj mjeri ostao nepismen i neprosvijećen, mada se i na tom planu dosta uradilo, naročito poslije oslobodilačkih ratova.⁴⁰

Na Cetinju je 1869. godine osnovana *Bogoslovsko-učiteljska škola*. U njoj će se pripremati i obrazovati mladići za sveštenički čin i učiteljsko zvanje.⁴¹ Iste je godine otvoren i *Đvojački institut*, koji je bio neka vrsta srednje škole, u kojoj su se đvojke pripremale za učiteljice. Zanimljivo je da su u prvijeh deset godina ovu školu pohađale pretežno učenice iz Srbije, Srijema, Bosne, Dalmacije i Hrvatske.⁴²

³⁹ Đorđije D. Pejović, *Razvitak...*, 74; Radivoje Šuković, *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914)*, Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, 18–23.

⁴⁰ Đorđije D. Pejović, *Razvitak...*, 54.

⁴¹ *Znatniji događaji u Crnoj Gori tečajem 1869. godine*, Orlić, VI/1870, fototipsko izdanje, Cetinje, 1979.

⁴² Isto, 70; Jašar Redžepagić, *Razvoj prosvjete i školstva albanske narodnosti na teritoriji današnje Jugoslavije do 1918*, 132/2, s.l., 1968, 132.

Na širenju prosvjete i kulture, kao uopšte na unaprjeđivanju književnoga života u Crnoj Gori, umnogome je, pored ostalih, uticao i list *Crnogorac*, koji je izlazio na Cetinju od 1871. do 1873., da bi se nakon njegova prestanka, pokrenuo *Glas Crnogorca*, koji će, istovremeno, postati zvanični list Knjaževine Crne Gore. I on je donosio veliki broj podataka i informacija o prosvjeti, školama, o književno-kulturnijem zbivanjima kod nas i u zapadnoevropskome svijetu.

Književni listovi, školski udžbenici i druga periodična literatura naročito se publikovala u vremenu od 1878. do 1913. godine, kao rezultat sve većijih zahtjeva škola i stanovništva da деца mogu učiti iz školskih knjiga, štampanih na maternjem jeziku. Osobito je tome doprinio novopokrenuti pedagoški časopis *Prosvjeta* (1889–1901). On je donosio ne samo zakone, naredbe, pravila, uputstva, raspise nego i sva zvanična saopštenja Crnogorske pravoslavne crkve i Ministarstva prosvjete, a naročito iz predmeta koji se tiču crkve i religije, škole, nastave i vaspitanja.

Ovaj je period značajan i po omasovljavanju škola, naročito od sredine 80-ijeh godina XIX. vijeka, a i po primjenama savremenijih nastavnih metoda i obezbjeđenju stručnoga nastavnog kadra, koji je postepeno popunjavao iz domaćijih redova. Osim narodnih, tj. osnovnijih škola, koje su bile otvorene gotovo u svijem većim mjestima Crne Gore, sve se više otvaraju i škole drugoga stepena, kao što je Gimnazija na Cetinju.⁴³

Godine 1879. osnovano je i Ministarstvo prosvjete u Crnoj Gori. Poznato je, pored ostalog, pregalaštvo na širenju i unaprjeđenju školstva, ne samo prvoga crnogorskog ministra prosvjete – izvanjca Jovana Pavlovića, koji je bio izuzetno darovit, marljiv i obrazovan nego i drugih školovanih izvanjaca i inozemaca, kao i domaće inteligencije. U Crnoj Gori, neposredno poslije Berlinskog kongresa, u vrijeme kad su pripojeni novooslobođeni gradovi integralnoj teritoriji Crne Gore, donijet je i prvi

⁴³ Školske 1880/81. osnovana je *Knjaževska realna gimnazija* na Cetinju. Otvaranje takve škole bilo je od velikog značaja za Crnu Goru. Prije svega, nastavnici i učenici Cetinjske gimnazije, sa profesorima i učenicima drugih cetinjskih institucija – *Cetinjske bogoslovije* i *Đvojačkog instituta* – postali su glavni nosioci cjelokupnog prosvjetnog i književno-kulturnoga života Crne Gore. Osim toga, iz te je institucije izlazio školovan domaći kadar; stvarana je domaća inteligencija koja je nastavljala svoje školovanje u univerzitetskijem centru inostranstva, pa je, po povratku, sve više potiskivala izvanjce, i, samijem tim, zauzimala važna mjesta u hijerarhiji Knjaževine Crne Gore (Niko S. Martinović, *Književni i naučni rad u Cetinjskoj gimnaziji, 1881–1941*, Posebni otisak iz *Spomenice Cetinjske gimnazije*, Cetinje, 1962, 3–31; Dr Đorđije D. Pejović, „Cetinjska gimnazija“, u knjizi: *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, Obod, Cetinje, 1971, 146–159).

Zakon o opštoj školskoj dužnosti u Knjaževstvu Crnoj Gori 20. jula 1878.⁴⁴ Po mnogijem regulativima, on je bio vrlo napredan. Članom 1. kaže se da *opšta nastava u knjaževstvu Crnoj Gori jest slobodna, niti se blagodati prosvjete smiju jednome njezinom državljaninu uskratiti*. Nadalje stoji da je *nastava u osnovnoj školi obavezna*, a vrši se pod nadzorom i upravom *knjaževske vlade i njenih organa*. Po ovom *Zakonu*, *đeca su obavezna da pohađaju besplatno školu kad navršše sedam godina*, a ona *đeca koja stanuju daleko od škole, mogu imati devet godina*. I kao danas, roditelji su bili obavezni da šalju decu u školu. Koliko se strogo vodilo o tome računa, govori i podatak da je učitelj za neopravdan izostanak mogao *tankijem prutom udariti dijete po dlanovima*.⁴⁵ Iako bez prijetihodnika, može se konstatovati da je ovaj *Zakon* u cjelini prožet progresivnijem stremljenjima i principima didatičko-pedagoške misli, postulatima koji su sve više prodirali u crnogorske škole. Gledano iz današnjega ugla, vrijednost je ovoga normativnog dokumenta, kao i *Zakona za osnovne škole u Knjaževini Crnoj Gori* koji je donešen kasnije, u tome što je izričito istakao da je *nastava u osnovnoj školi obavezna*, da je dostupna *đeci svijeh vjeroispovesti i uz to besplatna*. Interesantno je i to da se njima najstrože zabranjivalo fizičko kažnjavanje učenika jer se, kako piše između ostalog, *đeca vaspitavaju i uče, a ne muče...* U protivnom, kao uostalom i za neopravdano zabranjivanje *đeci da idu u školu*, predviđene su bile visoke novčane kazne, pa čak i kazne zatvora.

U vrijeme svestranoga preporoda Crne Gore, od posebnog je značaja za razvoj kulturnoga i književnog života, osnivanje pojedinih kulturno-umjetničkih društava i institucija, ponajprije na Cetinju, pa u Nikšiću.

Godine 1868. osnovana je *Cetinjska čitaonica*. Ona je, za sve vrijeme svoga dugog postojanja, bila značajna kulturna ustanova. Imala je, između ostalog, osnovni zadatak da njeguje, budi i razvija rodoljubiva i nacionalna ošućanja, *da radi neposredno na kulturnom izdizanju cetinjskih građana, da posredno, preko sličnih ustanova koje je trebalo osnovati u drugim mjestima u Crnoj Gori, radi na kulturnom preporodu Crne Gore, na širenju panslavenskih ideja*.⁴⁶ Osnivali su je cetinjski intelektualci, svje-

⁴⁴ Kasnije, dolaskom Đura Popovića za glavnog školskog nadzornika, sve se više upotpunjavalo školsko zakonodavstvo. On je kodifikovao *Zakon osnovne škole u Knjaževini Crnoj Gori* (13. 09. 1884), koji je upotrebljavan sve do 2. februara 1907. godine, kad je donesen *Zakon o narodnim školama* (Dušan J. Martinović, *Đuro Popović (1845–1902) u knjizi Portreti (Bio-bibliografski pregled)*, Cetinje, 1983, 105–109).

⁴⁵ Referat o školama u Crnoj Gori od Đ. Špadijera, s.l. 1906, 20.

⁴⁶ Jagoš Jovanović, *Razvitak pozorišne umjetnosti u Crnoj Gori*, Stvaranje, br. 7–8, Cetinje, 1954, 418.

štenici, činovnici i trgovci – dakle, istaknuti prvaci društvenoga života, i to u vrijeme poslije neposrednoga učešća mnogijeh od njih na sveslovjenskoj etnografskoj izložbi, održanoj u Moskvi (1867), smotri koja je napajala svojim emancipatorskim duhom.⁴⁷

Cjelokupni kulturni i prosvjetni život *Čitaonice* odvijao se (iako u otežanim finansijskim i organizacionim uslovima) u četiri sekcije, i to: pozorišnoj, sekciji za narodni život, sekcija za novine i časopise i sekcija za popunjavanje biblioteke. *Čitaonica* je postala središte okupljanja prosvjetnijeh, kulturnih i drugih naprednih intelektualnijeh snaga. Bila je mjesto na kojem su se, u okviru sekcija, odvijale kulturne manifestacije, priredbe, organizovane bešede, večernja sijela na kojijema se njegovala usmena pjesma, ples, muzika, književna retorika, govori i recitacije. Preko bibliotečke sekcije nabavljane su raznovrsne knjige, listovi i druge književne i periodične publikacije. Istovremeno, ta je sekcija imala zadatak da pripremi pokretanje sopstvenoga književnog lista.

Na inicijativu pozorišne sekcije, Cetinje posećuje, u dva navrata, mnogo ranije organizovano *Pjevačko društvo Jedinstvo* iz Kotora. Ono je izvelo nekoliko zapaženijeh koncerata. Sve je to davalo određene duhovne impulse, podsticalo da se književno-kulturni i prosvjetni život na Cetinju razmahne. Otuda je već 1871. godine, svega nekoliko mjeseci od posljednje posete kotorskog *Jedinstva*, u krilu *Cetinjske čitaonice* osnovano i prvo pjevačko društvo koje je, pod upravom dirigenta Šulca, dalo u novembru iste godine i svoje prve koncerte.⁴⁸

Iako je u okviru *Čitaonice* djelovala *Sekcija za pozorište*, u literaturi nema pisanih podataka da je do oslobodilačkih ratova 1876–1878. ta sekcija izvodila ili organizovala bilo kakve pozorišne predstave.⁴⁹

⁴⁷ Milan D. Miličević, *Etnografska izložba. Slovenski sastanak u Moskvi 1867*, Godišnjica Nikole Čupića, VII, Beograd, 1885.

⁴⁸ Jagoš Jovanović, *isto*, 419.

⁴⁹ Ovo ne treba shvatiti kao da u Crnoj Gori, pa i na samom Cetinju, nije bilo povremeni-
jeh diletantskih predstava i prije nego je osnovano stalno diletantsko društvo. Poznato je
da su u Kotoru prikazivane predstave (pretežno religioznog karaktera) još u XVI. vijeku,
i to u Crkvi svetog Tripuna, kao i u drugim manastirima i salonima kotorskih plemića,
a najviše na Benovu, de su za vrijeme poklada igrane razne viteške igre. Benediktinac
Timotej Ćisila, kotorski istoričar druge polovine XVI. i početka XVII. vijeka, opisuje u
svome djelu *Bove d'oro* takve predstave koje su izazivale umjetnički doživljaj. Poznato je
i to da su Kotorani početkom XIX. vijeka dobili i svoju pozorišnu zgradu (1808). Istina,
podigle su je francuske vlasti, kako bi u njoj izvodili predstave za svoje vojnike i ofici-
re. Predstave su tada izvodene pretežno na francuskome i italijanskom, a nešto kasnije,
1814. godine (kada je Boka po drugi put pala pod Austriju), na njemačkom i italijanskom

Međutijem, spominje se, ipak, da su se u stanu Maša Vrbice, prilikom organizovanih književnih sijela, recitovale pojedine pjesme, izvodile replike i dijalozi *rodoljubnog i nacionalnog poleta i zanosa*. Sasvim je sigurno da je u januaru 1873. godine davan Zmajev Šaran, *istina ne cio, nego samo neke slike. To je prvi pokušaj za koji znamo da se, makar intimno, daju odlomci iz nekog* (književnog – M. N.) *komada*.⁵⁰ Na organizovanijem književnim bešedama (kojijema je ponekad prisustvovao i sam Knjaz), osim što su recitovani pojedini pjesnički odlomci, vođene su i žive diskusije o literaturi, pripovijedalo se o ratovima, politici, panslavizmu, o težnji da se Slovjeni konačno oslobode i ujedine.⁵¹

Ovako skromno razvijeni kulturni, prosvjetni, pa donekle i književni zamah *Cetinjske čitaonice*, usporiče ubrzo oslobodilački ratovi 1876–1878. No, bez obzira na iscrpljenost, zamor i žrtve uzrokovane ratom, *Cetinjska čitaonica* ubrzo se oporavlja, pa će u narednome vremenu postići najzrelije rezultate. Tako npr., već 1879. godine predsjednik Jovan Pavlović obnavlja rad *Čitaonice*. U isto vrijeme radi na osnivanju državne biblioteke i muzeja ratnih trofeja i predmeta od neprocenjive istorijske vrijednosti, koji su bili sabrani kod pojedinaca i u *Biljardi*, a koji su *propadali nemarnošću onih kod kojih su se nalazili*. Iako u tome u početku nije uspio, on 1898. godine organizuje godišnju skupštinu *Cetinjske čitaonice*, prvu poslije rata. Na njoj su utanačena nova pravila *Društva*. Pravila su bila neka vrsta statuta kojijem se reguliše cjelokupan organizacijski život, a i

jeziku. Paralelno s tim, već od 1860, davane su predstave i na narodnom jeziku. Već od te godine Kotorani imaju svoju stalnu pozorišnu zgradu, koja je sve to vrijeme bila značajno kulturno središte Crnogorskog primorja. U njoj su, osim pozorišnijih i kulturnih sadržaja, održavani politički sastanci i razna predavanja. U književnoj istoriji spominje se da su kotorski glumci izveli, čak 1863. godine, pojedine djelove *Gorskog vijenca*, u režiji istaknutog kulturnog poslenika – Marina Stijepića, koji je, ujedno, glumio ulogu vladike Danila. Osim u Kotoru, prikazivane su predstave i u drugijem krajevima Boke Kotorske, a time su provodili *značajnu ulogu na popularizovanju pozorišne umjetnosti na čitavoj teritoriji Boke* (Jagoš Jovanović, *isto*, 417–418).

⁵⁰ Jagoš Jovanović, *isto*.

⁵¹ Sredinom 80-ijeh godina XIX. vijeka, na cetinjskom Dvoru djelovao je, jedno vrijeme, tzv. *Knjažev pjesnički savjet*. Sačinjavali su ga, pored knjaza Nikole Petrovića, izvanjci: Jovan Pavlović, Simo Matavulj i drugi, a od domaćijih ljudi: vojvoda Stanko Radonjić, ađutant Blažo Petrović i vojvoda Mašo Vrbica. Poznato je da je u tom sastavu, pored ostalog, redigovan i tekst Knjaževe drame *Balkanska carica*. Osim što je na tim Knjaževim večerima (kojijema su prisustvovali, kako reče Matavulj, *gotovo svi pismeni Crnogorci*) dočerivan Knjažev tekst, čitane su i druge tvorevine, usmeno prepričavani događaji i razne zgode. Istovremeno, na njima je njegovano bešedništvo, kultivisan retorički agon i stvarane anegdote.

dalja programska usmjerenja *Cetinjske čitaonice*. Izričito se, između ostalog, kaže da je njen osnovni cilj prosvjetno-kulturna djelatnost, *koja će svojim udruženjem odgovoriti: nabavljanjem i čitanjem (...) knjiga, naročito slavenskih*.⁵² Dalje se ističu planovi kulturnoga djelovanja *Čitaonice* u koje se, između ostalih, navodi i pokretanje novoga političkog lista, *koji će slobodno i samostalno zastupati interese crnogorske, suzbijati sve napadaje inostranih listova na Crnu Goru, njenog vladara i njene svetinje, i braniti čast i dostojanstvo zemlje, načinom koji priliči slobodnom i nezavisnom i vazda patriotskom duhu Crnogoraca*.⁵³ Ipak, najvažniji oblici njene djelatnosti odvijali su se u okviru *Književnog odbora*. Njegovi zadaci bili su u pripremanju i uređivanju pojedinačnih specijalizovanih časopisa, izdavanju godišnjih kalendara, praćenju savremene crnogorske i strane literature, osnivanju pozorišnog društva i štamparije. Riječju, stvarani su uslovi koji bi omogućili ne samo prosperitet i razmah prosvjetno-kulturnih manifestacija i društava na Cetinju, nego i stvaranje, prije svega, duhovnih vrijednosti i formiranje novoga kadra koji bi, svojom aktivnošću, stručnošću i zalaganjem, trebalo da proširi književno-kulturne, prosvjetne i duhovne horizonte na čitavome području Crne Gore. Otuda njemački naučnik Bernard Švarc, prisustvujući pojedinim kulturnim manifestacijama i događajima, ističe da *Lokanda* (hotel), u kojoj se nalazila *Cetinjska čitaonica*, nije ličila na gostionicu nego na kulturnu ustanovu koja posetiocima daje sadržajnu stranu i kulturno-prosvjetnu razonodu, te mogućnost da nešto nauče. U nastavku piše da je sa svojim prijateljima često odlazio u Lokandu *gdje ima prilike za bilijar; šah ili karte i gdje se u svako doba, često čak i u kasnim noćnim satima, nailazilo na šareno društvo domaćih ... I ustanova od većeg značaja nalazi se u hotelu, koji se baš mora nazvati u svakom pogledu centrom male prijestonice. To je čitaonica koja se nalazi odmah do sale za ručavanje, u koju stranac, uveden od nekog člana, ima slobodan pristup, što je za najveću pohvalu*, ističe on. U Crnoj Gori, čak i u manjim mjestima, u kakvim se kod nas, u visoko obrazovanoj Njemačkoj, na tako nešto ne bi moglo ni pomisliti, postaje udruženja koja se brinu za nabavku dobre, zabavne kao i naučne lektire. Ovdje na Cetinju, u zabačenoj prijestonici, kojoj se mnogi podsmijevaju, i koja je nesumnjivo u svakom pogledu veoma skromna, našao sam, pored mnoštva srpskih,

⁵² Jagoš Jovanović, *isto*, 419–420.

⁵³ *Dopis Cetinjske čitaonice*, tj. Crnogorskom ministru unutrašnjih djela. Državni arhiv Cetinje, MUD, 1884, in. br. 806/2; 30-godišnjica Cetinjske čitaonice, Luča, br. 2, Cetinje, 1898, 11.

*italijanskih, ruskih i grčkih novina, i njemačkih, što je doista prijatan znak urođene težnje Crnogoraca za obrazovanjem.*⁵⁴

U okviru *Cetinjske čitaonice* 80-ijeh i 90-ih godina XIX. vijeka razvila se najplodnija i najrazvijenija književno-kulturna i prosvjetna djelatnost. Tijeh su godina iz cetinjskog Dvora, sa večernjih književnijeh bešeda i sijela u odžakliji knjaza Nikole, potekle mnoge kulturne, zabavne i prosvjetne ideje koje je valjalo sprovesti u život. Iz, tzv. *Knjaževa pjesničkog savjeta* potekla je ideja o osnivanju pozorišne *diletantske trupe* na Cetinju, koji bi *s vremena na vrijeme pravila turneje po Crnoj Gori u cilju populisanja patriotske drame, u prvom redu srpske* (treba: crnogorske!).⁵⁵ Poneseni romantično-patetičnijem motivima poetskoga sastava *Balkanske carice*, koju je u odžakliji čitao i redigovao, uz pomoć svojijeh savjetnika, sâm knjaz Nikola, slušaoci, pjesnik i putopisac, rodoljub i ratnik Jovan Popović-Lipovac, formirali su, neposredno iza toga, diletantsku pozorišnu trupu. Njen je zadatak bio da pripremi izvođenje pozorišne predstave na osnovu predložka knjaževa djela. Ujedno, taj je sastanak presudan u ostvarenju ideje da se te iste, 1883. godine, osnuje na Cetinju stalna pozorišna trupa iz koje će, kao što je poznato, u prvoj deceniji XX. vijeka izrasti profesionalno pozorište (1910). U početku je dobrovoljno diletantsko društvo, pod neposrednijem nadgledanjem kralja Nikole, pripremilo pozorišno izvođenje *Balkanske carice*. Amateri-glumci su bili, pored ostalih, Jovan Pavlović, Simo Matavulj, Tomaš Vukotić, Knjaževi rođaci, a ženske uloge tumačile su učenice *Đevojačkog instituta*.⁵⁶ Koliko je scensko izvođenje djela emocionalno oduševilo gledaoce, saradnike, a i izvođače-glumce, rječito govori zapis Sima Matavulja: *Sumnjam da je u naše vrijeme drugi koji pjesnik slavio takvu pobjedu, da je doživio takve trenutke, u kojima duša cijele gomile tako potpuno vibrira s njegovom zajedno, u kojima, među mnoštvom, nema drugih misli ni osjećanja do onih koji su se u njemu začeli i razvijali! Svakako, osim napomenutih prilika, mnogo je prinosio takom uspjehu i crnogorski dijalekt* (crnogorski jezik! – M. N.); *samo Crnogorci i oni koji su među njima duže živjeli, mogu, potpuno razumjeti, so ' i tančine crnogorskih izreka, koje su gotovo nerazumljive ostalim Srbima, a već u prijevodima postaju, mrtvo slovo '... Zamišljam da je takvo duševno stanje moglo nastati u srednjem vijeku, u nekom gradu talijanskom, u blizini ka-*

⁵⁴ Dr Bernardt Schwarch, *Montenegro*, Leipzig, 1883, 134.

⁵⁵ Jagoš Jovanović, *isto*, 421.

⁵⁶ Đ. Pejović, *Bibliografski podaci o prvim glumcima u Crnoj Gori*, Stvaranje, br. 7–8, Cetinje, 1954.

*kvog malog vladalačkog dvora, kad ono duhnu duh renesanse i probudi u ljudima učmale težnje ka uživanju umjetničkom, ka radostima života, ka antičkom pogledu na svijet i na život, nakon feudalne skolastičke stege i sumornosti!*⁵⁷

Ponesena šajnijem uspjesima i dramatično-patetičnom tenzijom *Balkanske carice*, stalna diletantska grupa započinje, iako u otežanim uslovima rada, pripremati izvođenje ovoga djela u Podgorici, đe se sa ne-strpljenjem očekivalo. Prije toga, u junu 1884. godine, Protićeva pozorišna trupa izvodi na Cetinju nekoliko uspjelijeh dramskih predstava. A krajem te godine priređeno je, u svečanome ambijentu (uz prisustvo samoga Knjaza i mnogijeh uglednih zvanica) dramsko izvođenje *Balkanske carice* u Podgorici. Njen sadržaj, dramska postava, dekor, a posebno izražajne moći njenijeh glumaca, izazvale su, kako o tome neskriveno pišu ondašnje novine, a i sam njen učesnik – Simo Matavulj *prave ovacije i oduševljenje. I Crnogorci i muslimani oduševljeno su pozdravljali glumce u ulogama stare zetske vlastele koju je knjaz oživio u svom djelu. Svakomu je bilo jasno da je knjaz ovim djelom želio da istakne ulogu stare Zete u istorijskom razvitku Crne Gore i to ubrzo pošto su svi krajevi poslije tek proteklog rata prisajedinjeni Crnoj Gori. Izrazito politička tendencija, 'Balkanske carice', u kojoj ima i vrlo snažnih stihova i mjesta koja djeluju impresivno, postigla je uspjeh kakav su željeli i knjaz i glumci.*⁵⁸

Treba reći da je stalna diletantska trupa, osim Knjaževa djela, prikazivala i druge drame. U početku je izvedena drama Laza Kostića – *Maksim Crnojević*, djelo koje je svojijem patriotskim duhom i tematsko-motivskim svijetom, vokacijom, bilo donekle slično Knjaževoj drami, pa je otuda moglo da se igra u istome dekorativnom ambijentu. Vremenom repertoar književnijeh djela postaje širi i bogatiji, pa su se, između ostalih, na pozornici našle mnoge tvorevine, od kojih treba spomenuti Zmajeva *Šarana*, Sremčevu *Ivkovu slavu*, Petranovićevu *Bitku kosovsku*, *Pola vina, pola vode* i mnoga druga.

Značajno je i to što se stalna pozorišna trupa, sa proširenijem repertoarima dramskijeh djela, nije ograničila samo na cetinjsku i podgoričku publiku. *Cetinjska čitaonica* i *diletantsko društvo* sve više organizuju pozorišne predstave u novooslobođenijem krajevima Crne Gore: u ljeto 1888. godine izveli su više predstava u Podgorici, Nikšiću, Baru i Ulcinju. U svijem mjestima društvo je prikazivalo pored *Balkanske carice* i *Maksima Crnojevića* i *Pola vina, pola vode*.

⁵⁷ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Srpska književna zadruha, Beograd, 1939, 214–215.

⁵⁸ Isto, 215.

Ogromni uspjeh pozorišne sekcije bio je presudan da se na Cetinju pokrene šira akcija izgradnje zgrade, u koju bi se smjestila ne samo *Cetinjska čitaonica* i pozorište nego još neke kulturno-umjetničke institucije i društva koja su bila u fazi osnivanja. Ta je ideja potekla, kao i mnoge druge, iz Dvora, od Knjaza i njegovijeh najbližih saradnika. Jovan Pavlović, predsjednik odbora, upućuje, još u martu 1884. godine, narodu apel kako bi se dobrovoljnijem priložima sagradila pozorišna zgrada koja bi postala, kako je rečeno, centrom prosvjetnoga i književno-kulturnog života na Cetinju. Uz prikupljena finansijska sredstva, Josip Slade (1828–1911), poznati dalmatinski neimar, sačinio je nacrt za pozorište. Iako je izgradnja tekla vrlo sporo, pozorišna je zgrada, ipak, kao impozantno zdanje, završena 1888. godine.⁵⁹ Bljesnulo je zdanje *elegantnih simetričnih oblika, sa vitkim stubovima i visokim romanskim prozorima. Konstrukcija i organizacija unutrašnjeg prostora pozorišne zgrade je takođe zanimljivo koncipirana. Sa dosta smisla i umjetničkog ukusa riješena je u dovoljnoj mjeri akustična dvorana sa balkonima; lijepo su oblikovani frizovi na zidinama....*⁶⁰

Otvaranjem *Zetskog doma* stvoreni su optimalni uslovi, ne samo za razvoj i napredak pozorišne umjetnosti, nego daleko više za književno-kulturni, prosvjetni i estetski razmah. Ponovo se organizuju gostovanja Protićeve pozorišne grupe; gostuje istaknuti glumac i književnik Miloš Cvetić, reditelj Beogradskog pozorišta i pisac dramskog djela *Nemanja*. Gostovala je i poznata članica Beogradskog pozorišta, Zorka Ostojić, koja je izvela nekoliko veoma uspješnijeh koncertnih djela.

U okviru Cetinjske čitaonice ubrzo se nabavlja i štamparija. U njoj će se, pod uredništvom Jovana Pavlovića, štampati crnogorski književni list *Crnogorka* (1884). Već 1885. književna sekcija *Cetinjske čitaonice* pokreće izdanje svoga časopisa za književnost i pouku, pod naslovom *Zeta*. Te iste godine na Cetinju se osniva kulturno-umjetničko društvo, sa simboličnijem imenom *Gorski vijenac*, koje je takođe bilo smješteno u zdanju *Zetskog doma*. I ono pokreće svoj književni časopis – *Luču*. No, ubrzo, zbog materijalnih razloga, potpada pod *Cetinjsku čitaonicu*, mada i dalje u pogledu svojijeh kulturnih, književnijeh i prosvjetnih akcija djeluje kao zasebna kulturno-umjetnička organizacija. Jedino *Luča* ostaje zajednički uređivan časopis i izlazi do kraja stoljeća, kad će se, ujedno, pokrenuti *Književni list*.

⁵⁹ Milorad Nikčević, „U ozračju stvarateljskog rada Josipa Slade – zaboravljenog hrvatskog graditelja“, u knjizi: *Hrvatski i crnogorski književni obzori (Povijesni književno-kulturni kontekst)*, NZCH, Zagred, 1995, 161–179.

⁶⁰ Dr Dušan Martinović, *Portreti* (Bio-bibliografski pregled), Cetinje, 1983, 119.

Početak XX. vijeka, u vrijeme kad se sve više osećaju društveno-politička previranja, rad *Cetinjske čitaonice* (njenijeh afirmisanih sekcija) umnogome se reorganizuje. Ipak, njeni osnovni zadaci ostali su i dalje isti. Istina, kulturno-umjetnička društva sve se više popunjavaju iz redova trgovačkih i zanatskih staleža, kojijeh je bilo najviše, dok su ostale članove činili prosvjetni i kulturni radnici, službenici i drugi činovnici Cetinja.

Spominjemo da je u neposrednoj vezi sa književno-kulturnijem životom na Cetinju, uz pokretanje periodičnih publikacija, bio pokušaj osnivanja neke vrste udruženja književnika Crne Gore. O tome je svojevremeno *Glas Crnogoraca*, objavio oglas 1886. godine, ali on je po svoj prilici, ostao bez ikakvoga odaziva u javnosti. I danas se čuva projekat o organizaciji društva književnika. Njega je 90-ijeh godina XIX. vijeka sačinio poznati pravnik i književni historičar Baltazar Bogišić, koji je u vremenu od 1893–1899. boravio u svojstvu ministra pravde na Cetinju. Elaborat o osnivanju spomenutoga društva sačinjen je još 1884. godine i predstavljao je organizaciju koja bi trebalo, ne samo da priređuje književna sijela i književne večeri, nego i da utiče na štampanje važnijih književnih publikacija i pokretanje novih periodičnijeh glasila, kalendara i almanaha. Osim književnih stvaralaca, organizacija je trebalo da okuplja čitače i pripovjedače, ličnosti koje bi svoje doživljaje i razne događaje usmeno kazivali. Književno društvo uključivalo bi i znamenite ljude, bez obzira na literarne ambicije, državnu, crkvenu i vojničku hijerarhiju; vojvode i serdare. Tako se, među njima, osim Marka Miljanova Popovića, našao i vojvoda Božo Petrović, francuski đak i poznavalac francuske pravne i beletrističke književnosti; crnogorski državni inženjer Marko Đukanović, organizator crnogorskih finansija Niko Matasović, general Mitar Martinović, inozemci, Švajcarac Šari Pige (vaspitač Knjaževih sinova), pukovnik carske ruske vojske Nikola S. Sumarkov i crnogorski mitropolit Mitrofan Ban. Društvo književnika uključivalo je u svoje redove i ondašnje profesore cetinjskih srednjih škola, buduće publiciste, pripovjedače i javne radnike: dr. Lazara Tomanovića, Filipa Kovačevića, Pavla Popovića, Živka Dragovića, Mila Kovačevića, Jova Ljepavu, muzičara Roberta Tolingera, zatijem ljekare: dr. Kleonta Teodoridesa, dr. Petra Miljanića i druge.⁶¹

Ne vidi se da su, prema sačinjenom projektu Baltazara Bogišića, održavane književne bešede i literarne večeri. Naime, funkciju društva

⁶¹ *Glas Crnogorca* (prijedlog Marka Dakovića za osnivanje književnog društva), Cetinje, 1886, 29; Božidar Pejović, *isto*, 32–37.

književnika je, po svoj prilici, preuzeo književni odbor novoformiranoga kulturno-umjetničkog društva *Gorski vijenac*, osnovanoga još 1894. godine.

Radi cjelovitog sagledavanja i ocjenjivanja književno-kulturnoga života u vrijeme knjaza/kralja Nikole, mogli bismo u ovom poglavlju navesti još poneki podatak. Na primjer, iako u skromnijem ekonomskim prilikama, posebna je pažnja poklanjana razvitku izdavačke djelatnosti. Osim periodičnijih publikacija i izdanja za potrebe državne administracije (od kojijeh je najznačajnije djelo čuveni *Imovinski zakonik* Baltazara Bogišića, te raznih drugih uredaba, naredaba, pravilnika i zakona) posebno se ističu izdanja iz oblasti književnosti i udžbeničke literature. U književnoj istoriji navodi se da je u tome periodu izdato preko 130 književnih djela, od kojih je samo na Cetinju 60-ijeh i početkom 70-ih godina XIX. vijeka publikovano preko deset naslova. Navodimo samo neke: zbirku deseteračkih pjesama *na narodnu – Junački spomenik* Mirka Petrovića (1864), pjesme i poeme Jovana Sundečića *Niz dragocjenih bisera* (1865), *Petrovdan na Cetinju* (1865), *Vršidba* (1866), poemu Ljubomira Nenadovića *Snaga naroda* (1867), poetske tvorevine Petra II. Petrovića Njegoša *Kula Đurišića i Čardak Aleksića* (1869), zbirku patriotskih lirskih pjesama *Srbobranke* Rista Milića (1870) itd. Obično su takva djela štampana u više hiljada primjeraka, pa su zbog toga i zbog svoje narodnosne tematike, folklorne i narodno-zavičajne motivike, imala značajnu receptivnu funkciju u narodu. Ako tome dodamo razmah likovnih i muzičkih umjetnosti, pokušaj da se osnuje licej ili viša škola, državni arhiv, uspostave diplomatski odnosi i uvedu inostrana predstavništva Austrije, Belgije, Bugarske, Grčke, Engleske, Italije, Njemačke, Rusije, SAD, Srbije, Turske i Francuske – moguće je stvoriti bar približnu sliku prosvjetnoga i književno-kulturnog razmaha na Cetinju krajem XIX. i početkom XX. stoljeća.

Cetinje je, kao duhovna prijestonica, koja egzistira preko pet stotina godina, u ovom periodu počelo brže da se razvija i da poprima obilježja evropskog grada. Opisujući ga kao svojevrsnu istorijsku sintezu, Isidora Sekulić je zapisala da Cetinje u Njegoševu vremenu nije još grad, *a možda nikada neće ni biti. To je naselje. Nije ni naselje, nego istorijski spomenik od granita i od istorijske tišine. Promiču istorijske slike. Ako na Lovčenu stojite, čini vam se da nazirete po granicama Uskoke, a po katunima crnogorske straže i zasede. Cetinje je svejednako, tako se čini, simbol borbi. Istorija, tišina, ali borbama možda i nema kraja.*⁶²

⁶² Isidora Sekulić, *Njegošu knjiga duboke odanosti I*, Srpska književna zadruga, knj. 315, Beograd, 1951, 129.

Riječi Isidore Sekulić, kojijema skicira simbolično bogatstvo cetinjske istorije, otkrivaju ga kao jedinstven i neprevaziđen kulturni spomenik. One u suštini tačno oslikavaju njegovu prošlost i sadašnjost. U tome malom mjestu, pustog i besputnog polja, centru vjekovima opstojale države, u vremenu knjaza/kralja Nikole Petrovića, razvija se grad ne samo s državnijem i vojnim institucijama nego i sa značajnijem kulturnim ustanovama. Dakle, Cetinje se formira kao prijestonica i književno-kulturni centar Crne Gore. Podižu se, osim kulturnijeh zdanja, pošta i telegraf, putevi prema Podgorici i Kotoru, hoteli i vojna zdanja, diplomatska predstavništva, Bolnica *Danilo I*, vojna laboratorija i *Crnogorska banka*, koja još početkom XX. stoljeća (1906) emituje *perper* kao nacionalnu novčanicu. Znači, *otvaraju se dotle uveliko zatvoreni protoci ka svijetu i iz svijeta*.⁶³ Već krajem ovoga perioda, pred Prvi svjetski rat, Cetinje je bilo razvijeno mjesto, sa svijem obilježjima administrativnoga, političkog i kulturnoga središta Crne Gore, sa bitnijem oznakama moderne prijestonice. Ogroman napredak u njegovu razvitku još je istaknutiji ako uporedimo njegov lik iz sredine XIX. vijeka, iz Njegoševa vremena, kad je imalo samo dvadesetak kuća i kad su u njemu mogaše *osjetiti vonj pušćanog dima*. Bilo je mjesto đe nije bilo lako *privijati norme kulture i vaspitanja na duh ubojitog Crnogorca*.⁶⁴ A već 70-ijeh godina, Cetinje, vjekovima proslavljeno ratničko središte, mjesto je u kojemu su se *počeli ispoljavati prvi znaci kulturnog centra*, grada koji *dobija konture i karakter urbanog naselja*.⁶⁵ U tome i takvom središtu brzo je širena pismenost, prosvjeta, nauka i kultura, a centar čitavog toga života na Cetinju bio je dvor samog knjaza/kralja Nikole I. Petrovića Njegoš i njegov dom. Ovaj, u istoriji veoma protivurječni i sporni vladalac, zadugo je, sve do propasti Kraljevine, *bio takoreći centralna pjesnička figura neobične popularnosti, naročito u seljačko-ratničkom sloju crnogorskog naroda, a on je bio izrazito brojno nadmoćan ... Knjaz i kralj Nikola Petrović ... neosporno je bio svojevrstan i savremen mecena*,⁶⁶ čovjek koji je ne samo bio pjesnik, organizator, vojskovođa, nego i duhovni pokretač i inspirator svijeh kulturno-književnih i prosvjetnijeh akcija; poslenik koji je znao oko sebe okupiti bezbroj poznatijeh kulturnih radnika domaće i strane inteligencije, koji su svojim radom i umjetničkim dosezima razmicali horizonte crnogorskom čovjeku i njegovoj kulturi.

⁶³ Čedo Vuković, *isto*, 8.

⁶⁴ *Trideseta godišnjica Cetinjske čitaonice*, Luča, br. 2, Cetinje, 1898, 54.

⁶⁵ Dr Dušan Martinović, *Cetinje. Postanak, razvoj i turističke mogućnosti*, Cetinje, 1977, 94.

⁶⁶ Dr Slobodan Vujačić, *Crnogorski književni tokovi između dva rata*, Obod, Cetinje, 1981, 24.

Razmah prosvjetnoga, kulturnog i književnoga života na Cetinju, našao je svoje duhovne odjeke u novooslobođenijem krajevima Crne Gore, a posebno u Nikšiću. I u ovome se gradu, 80-ijeh i 90-ih godina XIX. vijeka, razvija ne samo privredni i društveni, nego i kulturni život. Osnivaju se kulturne ustanove i društva. Štampaju se i prvi primjerci pisane književnosti,⁶⁷ a pokreću se i prvi listovi *Nevesinje* i *Onogošt*.

S obzirom na to da se o književnom našljeđu kulturno-prosvjetnijeh društava i ustanova staroga Nikšića pisalo u više radova⁶⁸, na ovome mjestu ćemo u sintetičkome prijedelu, naznačiti samo neke najvažnije momente.

Svega dvije godine nakon nastanka prve čitaonice u Crnoj Gori, formirano je *Društvo nikšićke čitaonice*, kako o tome piše u opširnomo napisu Bekica Šobajić, u *Glasi Crnogorca* (br. 15, 1881). Osnovali su ga Maksim Šobajić, ljubitelj književnosti i budući hroničar grada Nikšića,⁶⁹ ondašnji učitelj Osnovne škole (osnovana 1878), Đuro Popović i knjižar Šćepo Martinović te ondašnji napredni kulturni prvaci Đuro Vukotić i Bogdan Drobnjak (Memedović). Impresivne zapise s osnivačke skupštine, o težnjama njenijeh osnivača da Nikšić uvedu u kulturne prostore *modernih kulturnih država Evrope*, ostavio je Bernard Švarc, koji je, sa ruskijem slavistom Pavlom Apolonovičem Rovinskim, prisustvovao ovom svečanom činu.⁷⁰

U svome dugom djelovanju, u *Čitaonici* je cvjetala veoma plodna kulturna, prosvjetna i književna djelatnost. Osim što su se pribavljali periodični i dnevni listovi, članovi *Čitaonice* su prikupljali, u vidu poklona i kupovinom (pretežno iz Srbije i Vojvodine!) i druge publikacije i štampane knjige. Aktivnost *Čitaonice* iscrpljivala se i u drugijem književnim i duhovnijem manifestacijama: prikupljanju novčanih priloga za kulturne proslave, obilježavanje važnijih godišnjica, književnijeh večeri i prijenos kostiju pjesnika srpskog romantizma – Branka Radičevića, iz Beča u Sremske Karlovce. U njenom krilu, po ugledu na cetinjsko diletantsko pozorišno društvo, osnovano je 1884. *Pozorišno društvo u Nikšiću*, koje je u vrije-

⁶⁷ Vladimir Mujo M. Petrušević, *Bibliografija knjiga i brošura štampanih i izdatih u Nikšiću od 1898. do 1930*, Bibliografski vjesnik, br. 1, Cetinje, 1977, 61–74.

⁶⁸ *Sedamdeset godina pozorišnog života u Nikšiću (1884–1914)*, Stvaranje, br. 7–8, Cetinje, 1954, 481–485; Veljko Šakotić, *Društvo nikšićke čitaonice*, Stvaranje, br. 9, Cetinje, 1955, 562–566; Veljko Šakotić, *Kulturno-prosvjetna društva starog Nikšića (1881–1914)*, Zajednica kulturnih ustanova Nikšića, Nikšić, 1970; V. Lukić, „Zahumlje“ po jednom izvoru, Nikšićke novine, br. 82–83.

⁶⁹ Maksim Šobajić, *U moje doba*, Beograd, 1933.

⁷⁰ Dr Bernardt Schwarch, *isto*, 274–278.

me svog postojanja izvelo niz predstava. Spomenućemo dramu Manojla Đorđevića-Prizrenca *Slobodarku*, koja je u XIX. vijeku smatrana *jednom od najboljih srpskih tragedija*,⁷¹ dramu Jovana Subotića *Krst i kruna*, dramu Jovana Sterije Popovića *Smrt Stevana Dečanskog*, dramu *Balkanska carica* knjaza Nikole, komediju *Kir Janja* Jovana Sterije Popovića i njegovu dramu *Miloš Obilić*, dramu Nikolaja Vasiljevića Gogolja *Revizor*, čijoj je reprizi 1892. godine, *u veličanstvenoj areni trebješke glavice*, prisustvo-
vao i knjaz Nikola Petrović s grupom cetinjskih omladinaca,⁷² dramu Laza Kostića *Maksim Crnojević*, te niz drugih *šaljivih komada*. Od njih se ističu: *Čestitam*, Trifkovićev komad i Siligijetijevi *Cigani*. No, iako je *Pozorišno društvo* pred kraj stoljeća (1898) *tiho likvidirano*, njegovu će aktivnost preuzeti novoformirano pjevačko društvo *Zahumlje*.

U težnji za raznovrsnijim i kulturnijim sadržajima, raspjevana omladina, uz podršku *Društva nikšićke čitaonice*, *Pozorišnog društva*, učitelja i članova redakcije *Nevesinja*, izvanjca Nika Ivankovića, osnovala je 1898. pjevačko društvo u Nikšiću, prema *zahtjevima moderne škole*. Nikšićko pjevačko društvo *Zahumlje*, pored svoje osnovne funkcije da njeguje, razvija i širi zabavu i veselje, u okviru pozorišne sekcije okuplja mlade članove kojijema su se pridružili pozorišni umjetnici, koji su djelovali u okviru dojučerašnjega *Pozorišnog društva*. Osim himni, recitacija, dramskih replika, pozorišna sekcija je u svojem repertoaru imala nekoliko uspješnijih dramskih kreacija: *Arvanit* – drama knjaza Nikole, *Zulejka* – drama u pet činova M. Dimića, šaljive komade *Šaran* Jovana Jovanovića Zmaja, *Na Badnji dan* Koste Trifkovića i dr. Dolaskom srpskog glumca i reditelja Jovana Markovića i njegove supruge u Nikšić, sekcija *Pozorišnog društva* postaje umnogome ojačana, pa će prikazati *niz predstava i unekoliko udovoljiti pozorišnim potrebama nikšićke publike*.⁷³ Markovićevijem istupima repertoar se bogati novim pozorišnjim komadima: *Kubanski rob* – dramom od Cedlica, *Ženski neprijatelj* – šaljivom igrom sa pjevanjem od Kocebua i *Jedan sluga a dva gospodara* – komedijom od N. Nedeljkovića. Izvodile su se i druge predstave, mahom šaljivoga karaktera: *Opozicija*, *Pola vina, pola vode*, *Što se ne ženite*, *Gospođica Mila*, *Miš*, *Ciganska vračara i ciganin*, *Soljateja*, *Dva stara rasejana* itd. Prikazane su i dvije domaće drame: *Balkanska carica* i *Boj na Grahovu*. Djelujući sve do Prvog svjetskog rata, pjevačko društvo *Zahumlje* sa svojim sekcijama, bilo je

⁷¹ Zora, br. 3, Mostar, 1896.

⁷² Veljko Šakotić, *Kulturno-prosvjetna...*, 37.

⁷³ *Isto*, 41.

aktivno i u osvitu XX. vijeka. Tako su se u tome razdoblju našla na repertoaru mnoga djela: *Jedna noć u Berlinu* od Knazla, *Dva cvancika* Milovana Glišića, *Šokica* Ilije Okrugića-Srijemca. U gostovanju poznate pozorišne družine Dragutina Krsmanovića prikazana su djela: *Đurađ Branković, posljednji despot smederevski* Karta Obernika, *Djevojačka kletva*, slike iz narodnog života Ljubinka Petrovića, *Kako se ko rodi*, crtice iz crnogorskog života, *Balkanska carica* i *Knjaz Arvanit* knjaza Nikole Petrovića. Zaokret ka domaćijem dramama ogleda se još u izvođenju *Opsade Nikšića* Sima Šobajića, *Kneza Iva od Semberije* – Nušićeve istorijske drame, *Zle žene* – komedije Jovana Sterije Popovića, a od stranih drama izveden je Šekspirov *Otelo*.

Kad se sagleda kulturno-književni život grada Nikšića, dolazi se do zaključka da je bio veoma sadržajan i bogat. Na repertoaru pozorišne sekcije našli su se, kao što smo videli, književno-dramski tekstovi, čija se književno-estetska težina kreće od jeftinijih i zabavnih lakrdija do drama koje su svojijem literarnim svijetom premašivale diletantske mogućnosti, kao što je postavljanje Šekspirova *Otela*.⁷⁴ Ipak, treba kazati da je takav prosvjetni i književno-kulturni razmah stvarao određenu duhovnu klimu u kojoj su učestvovali pojedinci, ne samo kao glumci, pjevači, kompozitori, dirigenti, horovođe, nego i kao pravi umjetnici-stvaraoci.

Živeći u posebnijem zavičajno-ambijentalnim okolnostima, u sredini koja se sve više napajala epskom, junačkom stihovanom tradicijom, mnogi učesnici su u sebi osetili stvaralačke pobude, duboku doživljajno-unutrašnju stvaralačku tenziju, sublimni siloviti naboj, kojega su se nastojali osloboditi u pjesmi ili nekom drugom proznom obliku. Među takvijem stvaraocima osobito su se isticali pjesnici i pripovjedači: Maksim i Simo Šobajić, Nikola Kujačić, Ilija Zlatičanin, Petar M. Luburić, Filip Kovačević, Novica Nikolić i drugi.

I na kraju, valja spomenuti, osim u Nikšiću i na Cetinju, književno-umjetnički život doživio je svoju pravu renesansu i u drugijem crnogorskim novooslobođenijem krajevima. U Podgorici je taj život vezan za društvo *Branko Radičević* (osnovano 1892) i za *Podgoričku čitaonicu* (otvorenu 1881). I u drugijem oslobođenim gradovima Crne Gore formirane su slične kulturne institucije: *Srpska narodna čitaonica* u Baru (1881),⁷⁵ *Srpska narodna čitaonica* u Ulcinju (1881), a zatijem čitaonice u manjim gradovima – Danilovgradu, Pljevljima, Virpazaru i Andrijevici.

⁷⁴ *Isto*, 51.

⁷⁵ *Sto godina Barske narodne čitaonice*, Kulturni centar Bar – Narodna biblioteka i čitaonica „Ivo Vučković“, Bar, 1981.

Društveno-politički i kulturni život u Boki Kotorskoj posebno je prikazan u knjizi *Crnogorski almanasi i kalendari* i *Književna periodika u Crnoj Gori* Radivoja Šukovića,⁷⁶ pa nema potrebe da se na tome zadržavamo. Dodaćemo samo da u ovome regionu crnogorskog naroda, području koje se zadugo nalazilo pod tuđinskom vlašću, osnovno obilježje djelovanja bilo je u otporu prema tuđinu, ali, u isto vrijeme, i borba za narodni preporod, suzbijanje dominacije italijanštine u kulturnom i javnom životu. U takvim su se okolnostima javljale ideje i klice prosvjetnoga i književno-kulturnog života.⁷⁷

Uloga i značaj novopokrenutih štamparija

Razvoj i razmah štampane riječi u vjekovima sputavanoj ratničko-epskoj crnogorskoj sredini vezan je za opšti napredak Crne Gore, za prosvjetni i kulturno-književni život, ali i za društveno-ekonomski, politički i privredni prosperitet zemlje. Začeci crnogorskog štamparstva sežu do XV. stoljeća, još prije pola milenija. Davnoga 1493. ili 1494. godišta (što nauka još do kraja nije rasvijetlila), Crna Gora je imala svoju prvu državnu štampariju. Ona je bila druga ćiriliska štamparija u Evropi.⁷⁸ Prvobitno je bila smještena na Obodu (Rijeka Crnojevića), a tek potom na Cetinju.⁷⁹ U štampariji Đurđa Crnojevića otisnuta je naša poznata knjiga *Oktoih prvoglasnik*.⁸⁰ Prvi rukovodilac štamparije, jeromonah Makarije bio je ujed-

⁷⁶ Radivoje Šuković, *Crnogorski almanasi i kalendari (1835–1914)*, Književnoistorijska obrada sa bibliografijom, Cetinje, 1980; Radivoje Šuković, *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914)*, Univerzitetska riječ, Titograd, 1986.

⁷⁷ Don Antun Milošević, *Prosvjetno-kulturna društva u povijesti Kotora*, Stvaranje, br. 9, Cetinje, 1959, 733–734; Dr Slavko Mijušković, *O nekim pitanjima kulturnog razvitka u Boki*, Stvaranje, br. 2–3, Titograd, 1968, 220–230.

⁷⁸ Milorad Nikčević, *Temeljna ishodišta Crnojevića pečatnje* (Iskon, lokacija i etničko atribuiranje), u zborniku radova: *Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, NZCH, Zagreb, 1996, 67–82; Milorad Nikčević, *Filološke rasprave* (interkulturalni kontekst), Podgorica, 2002, 13–28.

⁷⁹ Petar I Petrović Njegoš, *Istorija Crne Gore*, Grlica za godinu 1835, 61–62.

⁸⁰ *Riječima Petra I o podizanju štamparije na Obodu, gdje je za nju bila podignuta posebna kuća, neki naučnici (na primjer I. Ruvarac) nijesu vjerovali. Ali kad su sravnjeni otisci nađenih slova na Obodu i kad je utvrđeno da su ona upotrebljavana pri štampanju Oktoih prvoglasnika, na kojem inače ne stoji zapisano gdje je štampan, tada se djelimično povjerovalo tvrđenju Petra I. Naime, povjerovalo se samo u tome da je na Obodu postojala štamparija i da su tamo nađenim slovima štampane poznate knjige iz te štamparije* (Tomaš Marković, *Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1969, 170).

no rodonačelnik južnoslovjenskoga i rumunskog štamparstva.⁸¹ Brojnijem radovima, prije svega Đorđa Sp. Radojčića, Dušana Vuksana, Rista J. Dragičevića, Evgenija Ljvovića Njemirovskog⁸² i drugih, rasvijetljena je istorijska uloga i društveno-kulturni značaj ove štamparije. Prestankom njezina rada na Obodu i Cetinju, u duhovnom okrilju Cetinjskoga manastira, ubrzo će se razviti prepisivačka djelatnost. Istina, pojedine su štampane knjige i u tome vremenu nabavljane i kupovane u drugim zemljama: Rusiji i Veneciji, a knjige svjetovnoga sadržaja crnogorskih autora, kao što je slučaj sa *Istorijom Crne Gore* vladike Vasilija Petrovića,⁸³ štampane su u pravoslavnoj Rusiji, sa kojom je Crna Gora odavno održavala prisne, uzajamne i prijateljske kontakte.

Izuzmemo li u razvoju crnogorskog štamparstva štamparije Božidara Vukovića i njegovijeh sinova – nasljednika,⁸⁴ koji su radili u Italiji, te i raniju štampariju Kotoranina Andrije Paltašića u Veneciji, može se reći da nasljeđe Crnojevića štamparije nijesu uspjele nastaviti crnogorske vladike sve do potanjenja od njih – Petra II. Petrovića Njegoša. Zahvaljujući upravo širokom samoobrazovanju i stvaralačkim porivima, Petar II. Petrović Njegoš je rano uvidio značaj i moć štampane riječi. Još 1834., on će nakon povratka iz Rusije nabaviti štampariju i štampara Mihaila Petrova. Njegova štamparija, sa ćirilskim, tzv. crkvenoslovljenskim, latinskim i gotskim slovima, bila je za ono vrijeme funkcionalna i veoma moderna. Time će Njegoš učiniti izvanredno značajan korak u razvitku kulture u Crnoj Gori. U njoj će se štampati značajan fond knjiga, među kojijema Njegoševe poetske tvorevine – sastavi iz njegova ranog perioda: *Lijek jarosti turske* i *Pustinjak cetinjski* (1834), te tvorevine drugih autora: Simeona Milutinovića *Dika crnogorska* (1834), Vuka Stefanovića-Karadžića *Narodne srpske poslovice* (1836), Dimitrija Milakovića *Srpski bukvar radi učenja mladeži crkvenom i graždanskom čitanju* (1836), a dvije godine docnije (1838) prevedena je s ruskog jezika i u *Knjigopečatnji pravitelja crnogorskoga* objavljena

⁸¹ Dr Niko S. Martinović, *Prednjegoševsko doba u našoj književnosti*, predgovor u knjizi *Prednjegoševsko doba*, Biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograd, 1966, 17; Dr Dušan J. Martinović, „Štampar Makarije“, u knjizi: *Portreti* (Bio-bibliografski pregled), Cetinje, 1983.

⁸² Tomaš Marković, „Štampanje na Obodu i na Cetinju“, u knjizi: *Istorija školstva...*, 159–179; Dr Evgenije Ljvovič Nemirovski, *Počeci štamparstva u Crnoj Gori (1492–1496)*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1996, 536.

⁸³ Vasilije Petrović, *Istorija o Černoj Gori*, Sankt Peterburg, 1754.

⁸⁴ Tomaš Marković, „Štampanje Božidara Vukovića i njegovih nasljednika“, u knjizi: *Istorija školstva...*, 1969, 180–207.

njegova *Srbska gramatika sastavljena za crnogorsku mladež* (I. dio), kao i *Preprava za istoriju svijeta sastavljena Šlecerom* (I. dio), što je takođe prijevod s ruskoga jezika (1839). U književnoj istoriji je poznato da je u Njegoševoj štampariji štampano i još pet naslova, pretežno udžbenika koji su bili namijenjeni za svjetovno *mirsko* i duhovno obrazovanje učenika maternjega jezika, te knjige koje su, osim književne, imale i praktičnu, prosvjetiteljsku i pedagošku namjenu.⁸⁵

Značajnija svjetovna tvorevina, štampana u Njegoševoj štampariji, je i *kalendar crnogorski* (kako u podnaslovu stoji) – almanah *Grlica*. Ujedno je to prva crnogorska periodična publikacija. Izlazila je od 1835. do 1839. godine, a uređivao ju je Njegošev sekretar Dimitrije Milaković.⁸⁶ Cjelokupni sadržaj *Grlice* bio je usmjeren na afirmaciju Crne Gore, nje- ne istorije, naroda i poezije, na književno-kulturno podizanje Crne Gore i prosvječivanje njenoga naroda. Treba dodati i to da je *Grlica* donosila, osim poučnih i didaktičnih priloga, tvorevine usmene i pisane, tzv. umjet- ničke poezije, autora: Petra II. Petrovića Njegoša, Simeona Milutinovića i ruskog pjesnika Aleksandra Seregejeviča Puškina, te nekoliko tvorevina pripovjedne književnosti. Tijem žanrom ona se približava ondašnjim narativnijem vrstama srpske književnosti, kakve su se objavljivale na strani- cama Vukove *Danice*, *Srpsko-dalmatinskog magazina* i *Uranije* Dimitrija Milakovića. U njoj su objavljena tri oveća prozna teksta moralnijeh pri- povjedaka: *Miloje Cvetić*,⁸⁷ *Izis i Tira*⁸⁸ i *Kallo*,⁸⁹ potpisane inicijalima G. N., iza kojih se krije Georgije (Đorđe) Nikolajević (1807–1906), kasniji urednik *Srpsko-dalmatinskog magazina*. Sve tri pripovijetke su, u stvari, prijevodi s njemačkoga jezika, *adaptacije djela stranih pisaca* koje su pri- lađavane i modificirane (zbog nedostatka domaće lektire) za naše lite- rarne potrebe i prilike. Uz Nikolajevićevu pripovijetku *Miloje Cvetić*, u *Grlici* za 1837. god. objavljena je i originalna pripovijetka *Žitije Mrđana Nesretnikovića njim samijem spisano* od Petra II. Petrovića Njegoša.⁹⁰

⁸⁵ Dr Đorđije D. Pejović, „Unapređivanje štamparstva, izdavačke, publicističke i žurnali- stičke aktivnosti“, u knjizi: *Razvitak prosvjete...*, 180–235.

⁸⁶ Radivoje Šuković, „O Grlici, njenim saradnicima i uredniku“, u knjizi: *Crnogorski almanasi...*, 21–47; Radivoje Šuković, *Književna periodika...*, 41–56; Jovan Deretić, *Almanasi Vukovog doba*, 121–127.

⁸⁷ Georgije Nikolajević, *Miloje Cvetić ili primjer blagorodnosti, koja je današnjeg vreme- na izašla iz mode*, Grlica 1837, 98–126.

⁸⁸ Georgije Nikolajević, *Izis i Tira*, Grlica, 1837, 98–126.

⁸⁹ Georgije Nikolajević, *Kallo*, Grlica, 1839, 93–112.

⁹⁰ Petar II Petrović Njegoš, *Žitije Mrđana Nesretnikovića*, Grlica, 1837, 73–97.

Sve u svemu, *Grlica* predstavlja, i sadržajno-tematskijem svijetom i jezičkim osobinama, najvažniji izvor književno-kulturoloških, prosvjetnih i društveno-istorijskih informacija toga perioda kojemu je upravo udahnuo duh i dah sam vladika i ingeniozni pjesnik – Petar II. Petrović Njegoš. Ona je stoga i veoma važan spomenik crnogorske kulture, ogledalo duhovnoga života prve polovine XIX. vijeka, u kojemu se ocrtavaju ne samo prosvjetni, književno-kulturni i društveni rasponi, nego i dosezi savršenijih tehničkih i štamparskih mogućnosti i rješenja *Pečatnje crnogorske*, kako su je u to vrijeme nazivali.⁹¹

Grlica je bila, posljednja periodična publikacija koja je izašla u Njegoševoj štampariji jer su to bili dani agonije crnogorskog štamparstva. Malo je primjera u svjetskoj istoriji da se u jednome zlom vremenu, u sudbonosnijem trenucima, kakvi su tada bili u Crnoj Gori, kad se radi o opstajanju crnogorskog nacionalnog intergriteta, upotrijebe olovna slova štamparije i olovni krov Njegoševe rezidencije – Biljarde – za izradu municije, kako bi se, i ovoga puta, odbranila vjekovima sticana i čuvana crnogorska sloboda. To se desilo u vrijeme knjaza Danila, u čuvenom pohodu Omerpaše Latasa na Crnu Goru.

Iako je knjaz Danilo intenzivno radio na razvoju prosvjete, kulture i nauke u Crnoj Gori, zadugo mu nije pošlo za rukom da obnovi slova prelivene štamparije, mada je to pokušavao nekoliko puta, pomoću svojijeh znanaca i prijatelja, pomoću Vuka Stefanovića-Karadžića, Ilije Garašanina, Ljubomira P. Nenadovića i drugih. Upravo zbog toga je i svoj čuveni *Zakonik* (1855) štampao u Novom Sadu. Pred sam kraj njegove neduge vladavine, 1858. godišta, knjaz Danilo ipak uspijeva. Uz pomoć Ljubomira Nenadovića nabavlja štampariju u Beču, koja će od tada raditi kao *Državna crnogorska štamparija* u kontinuitetu koji, uglavnom, neće više biti prekidan.⁹² U njoj će se štampati druga crnogorska periodična publikacija – kalendar *Orlić*.

Danilov nasljednik, uporni i agilni knjaz Nikola I. Petrović u startu svoje vladavine otvara novo poglavlje *Knjaževskoj pečatnji* (tako se zvala u periodu 1864–1877). Uz novčanu pomoć hrvatskoga preporoditelja, osobnog *štovatelja knjaza Nikole*, J. J. Štrosmajera, knjaz Nikola će dobiti

⁹¹ Njegoševa štamparija radila je od 1833. do 1852. god. Nazivala se različitim imenima: *Štamparija crnogorska*, *Mitropolitska knjigopečatnja*, *Narodna štamparija*, *Knjigopečatnja pravitelja crnogorskoga*.

⁹² Dr Đorđije D. Pejović, *Unapređivanje...*, 235–236; Dr Đorđije D. Pejović, *Rad na prosvjeti...*, 380.

na poklon štampariju.⁹³ Tako će on rano udariti perspektive štamparstvu u Crnoj Gori. Od početka 70-ijeh godina do kraja samostalnosti crnogorske države, na Cetinju je djelovala (izuzimajući prekid od septembra 1877. do januara 1879. godine, zbog ratnih događaja) *Državna štamparija*, koja je ponekad zvana i *Cetinjskom pečatnjom*.⁹⁴

Učvršćivanjem državne samostalnosti, otvaranjem novijeh škola i drugih državnijeh i svjetovnih institucija, oživljavanjem književno-kulturnoga razvoja, pokretanjem novijeh periodičnih predstavništava poslije pobjedonosnijeh ratova 1876–1878., osetila se snažna potreba za proširenjem štamparskijeh djelatnosti na Cetinju. Pokušaji tadašnjega predsjednika *Društva Cetinjske čitaonice* Jovana Pavlovića da početkom 80-ijeh godina XIX. vijeka nabavi novu štampariju i da u njoj štampa svoj novopokrenuti list *Barjaktar*, nijesu urodili velikijem plodom. Tek 1884. godišta, Jovan Pavlović je, po Knjaževom ovlašćenju, nabavio novu štampariju. U stvari, bila je to štamparija koju je sâm Knjaz kupio i poklonio *Cetinjskoj čitaonici* jer se ona pripremala da te iste godine pokrene novi književni list – *Crnogorku*. Atmosferu i zanos u kojoj se rodila takva zamisao autentično je zabilježio cetinjski hroničar Simo Matavulj. On navodi Knjaževe riječi: *Eto u susjedstvu jednako govore da mi samo o zlu mislimo, o ratu! Tvrde jednako da ovijeh posljednjih godina u moju državu nije ništa urađeno za kulturni napredak, premda ima dokaza mnogo koliko je učinjeno! Naumio sam dat jedan dokaz više! Gospodine predsjeniče* (obratio se J. Pavloviću u svojstvu predsjednika Čitaonice – M. N.), *odmah sjutra poručujte jednu dobru štampariju, koju poklanjam društvu čitaonice. U tu će se štampariju štampati jedan književni list, u koji ću i ja, koliko budem mogao, sudjelovati. Ima ve, fala Bogu, dosta koji umijete perom vladati i lijepe stvari prikazivat, da se narod naš i prosvijetli i oplemeni! Ja sam vazda vjerova da je pero silnije nego mač; da to nijesam vjerova ne bih ga se ni laća*.⁹⁵

U toj štampariji, čija su slova bila *moderna i fino rezana*, štampaće se narednijeh godina *Crnogorka*, kao i cjelokupna druga crnogorska periodika: mnogi književni listovi, kalendari i almanasi, te druge publikacije

⁹³ Mirko Cepelić, *Josip Juraj Štrosmajer*, Zagreb, 1900–1904, 931; Marko Dragović, *Škole u Crnoj Gori*, Zagreb, 1888, 27; Milorad Nikčević, „Kulturnopovijesna scena i izvori korespondencije J. J. Strossmayera i Nikole I. Petrovića Njegoša“, u knjizi: *Hrvatski i crnogorski književni obzori* (Povijesni književno-kulturni kontekst), NZCH, Zagreb, 1995, 117–141.

⁹⁴ Dr Đorđije D. Pejović, „Unapređivanje štamparstva, izdavačke, publicističke i žurnalističke aktivnosti“, u knjizi: *Razvitak prosvjete...*, 1971, 236.

⁹⁵ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca* (Redakcija i predgovor Marka Cara), Srpska književna zadruga, Beograd, 1939, 209–210.

i skoro svi književni sadržaji. No, ni ona nije bila dovoljno iskorišćena, pa je tokom 1886. godišta pripojena *Državnoj štampariji*. Budući da je J. Pavlović još ranije imenovan za upravnika Ministarstva prosvjete, *Državna štamparija* na Cetinju priješla je u njegovo nadležstvo. O programu njenoga rada, finansijskome poslovanju, sistematizaciji radnih mjesta i radnom vremenu, starao se sam J. Pavlović i ljudi njegova Ministarstva. U Pavlovićeve duhu nastaviće s radom i njegov nasljednik, ministar prosvjete i književnik Simo Popović, koji je dao *propise o uređenju štamparije i pravila za radnike*.⁹⁶ Iz njegovijeh sačuvanih bilježaka vidi se da je *Državna štamparija* bila znatno opremljena, da je posjedovala ćirilska, latinska, crkvenoslovenska i grčka slova, odnosno moderne grafeme, te knjigoveznicu i mašine za otiskivanje zlatotiska.⁹⁷

Poslije donošenja *Ustava* u Crnoj Gori (1905), modernizovani su uređaji *Državne štamparije* na Cetinju. Sljedeće godine, nabavljena je iz inostranstva velika i moderna štamparija, koju je pokretao *benzinski motor*. Uz nju je nabavljena i druga mnogo manja štamparija. Zbog nedostatka grafičkog kadra u Crnoj Gori, štamparije nijesu bile iskorišćene do svoga punog kapaciteta, pa je bilo potrebno tražiti pomoć u kadru i van Crne Gore. Pred sami početak Balkanskih ratova *Državna štamparija* je imala dvije velike i jednu malu mašinu za štampanje, dosta raznih slova i dovoljan broj potrebnijeh joj radnika.⁹⁸

I u drugijem, novooslobođenim centrima Crne Gore postojala je izrazita potreba za štampanom riječju. Pokušaji da se 1887. godine osnuje štamparija u Baru, radi izdavanja lista *Jugoslavija*, nijesu urodili plodom. Iz prepiske Jovana Sundečića i barskog biskupa Šimuna Milinovića, u vezi sa osnivanjem štamparije u Baru, ne vidi se da je čitava akcija dovedena do kraja.

Oslobođenjem Nikšića 1877. godine, kao i niza drugih susjednih gradova: Podgorice, Kolašina, Spuža, Bara i Ulcinja, pretežno područja s razvijenom trgovinom i trgovačko-zanatskom privredom, stvoreni su povoljni uslovi za razvoj niza kulturno-prosvjetnijeh društava, manifestacija i kulturnih ustanova, pa, samijem tim, i štamparskih djelatnosti. Po svojoj prilici, kratko vrijeme u prvoj polovini 1906. godine, radila je Akcionarska štamparija *Vojvoda Božidar Vuković* u Podgorici. Osnovana je s ciljem da

⁹⁶ *Ustrojstvo i pravila za radnike u K. C. Državnoj štampariji*, Cetinje, 1901.

⁹⁷ Dr Niko S. Martinović, *Prednjegoševsko doba u našoj književnosti*, Predgovor knjizi *Prednjegoševsko doba*, Biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograd, 1966, 46.

⁹⁸ Dr Đorđije D. Pejović, *Unapređivanje...*, 238.

se u njoj štampa list političkog sadržaja *Slobodna riječ*, koji je aspirirao da svojijem napisima suzbije propagandne tonove nekih beogradskih i zagrebačkih listova i pisanje ondašnjega opozicionog nikšićkoga lista *Narodna misao*. Međutim, taj je list počeo izlaziti tek 1907. godine.

Nešto ranije, godišta 1898., nabavljena je štamparija u Nikšiću radi toga, kako ističu njeni osnivači, da doprinese kulturno-prosvjetnome razvitku grada i okoline, a manje da se putem nje ostvari bilo kakva materijalna dobit. Štamparija je radila do 1903, a njom je rukovodio odbor koji je, ujedno, izradio i posebna pravila o njenom radu i upravljanju, tzv. *Ustav akcionarskog društva nikšićke štamparije*.⁹⁹ *Akcionarsko društvo* je prvo takvo društvo u Crnoj Gori. U njoj će se štampati poznati nikšićki listovi s kraja XIX. stoljeća – *Nevesinje* (1898–1899) i *Onogošt* (1899–1900)¹⁰⁰, koji će njegovati poetske i prozne pripovjedne vrste, te putopisnu i memoarsku prozu.

Poslije nekoliko godina prekida, u Nikšiću je ponovo (1906) osnovan inicijativni odbor za obnovu štamparije. U literaturi se ističe da je knjaz Nikola, nakon obnovljene *Državne štamparije* na Cetinju, poslao Nikšiću jednu ručnu štamparsku mašinu i izvjesnu količinu „srpskih slova“ (treba ćirilskih – M. N.) radi štampanja novina u kojima je trebalo da se piše protiv Austro-Ugarske, koja sve više aspirira na crnogorski državni suverenitet i njenu teritoriju.¹⁰¹ Vjerovatno se taj podatak odnosi na nikšićku akcionarsku štampariju, u kojoj se štampao i opozicioni list *Narodna misao* (1906–1907), zbog čega će štamparija biti rasturena i demolirana.¹⁰²

Potrebno je napomenuti i to da su postojale i djelovale i druge štamparije u Crnoj Gori. Osim *Državne štamparije*, na Cetinju je još od 1903. godine postojala i *Štamparija Ministarstva vojnog*. Ona nije služila samo za štampanje vojnih potreba, nego je u slobodno vrijeme davala usluge i privatnim licima, a posebno kulturnijem radnicima. Preuređena je i modernizovana novim uređajima 1906. godine, a njena štamparska aktivnost bila je prisutna sve do kraja samostalnosti crnogorske države, tačnije do 1915. godine.¹⁰³

⁹⁹ Mirčeta Đurović, *Pokušaji slamanja akcionarskih društava u Crnoj Gori do kraja XIX vijeka*, Istoriski zapisi, Cetinje, 1958, 131–132; M. Kavaja, *Privredno-kulturni Nikšić*, Šimatizam Zetske banovine, Sarajevo, 1931, 288; *Glas Crnogorca*, Cetinje, 1898, 9.

¹⁰⁰ Vladimir-Mujo M. Petrušić, *Bibliografija knjiga i brošura štampanih u Nikšiću od 1898. do 1930.*, Bibliografski vjesnik, br, 1, Cetinje, 1977, 39.

¹⁰¹ Dr Đorđije D. Pejović, *Unapređivanje...*, 238.

¹⁰² Marko Dragović, *Škole u Crnoj Gori*, Zagreb, 1888, 39.

¹⁰³ Dr Đorđije D. Pejović, *Unapređivanje...*, 237.

Uz već spomenute državne štamparije, na Cetinju je od sredine 1914. do kraja 1915. godišta radila i privatna štamparija *Obod* A. Rajnovajna, u kojoj su štampane *Dnevne novosti* i *Dnevni list*, jedini dnevници koji su u to vrijeme izlazili u Crnoj Gori.¹⁰⁴ A u vrijeme austrijske okupacije Crne Gore zamire svaki štamparski rad. Olovni grafemi ćirilske štamparije prelive-ni su, za potrebe okupatora, u latinične. Pred kraj austrijskog povlačenja, okupator je demontirao štamparske mašine, ali ih nije uspio odnijeti dalje od Kotora.

Sve u svemu štamparska djelatnost u Crnoj Gori imala je izuzetan značaj, ne samo radi zamaha kulturnoga života već i radi prosperiteta cjelokupne duhovnosti crnogorskog naroda.

Književni časopisi, almanasi, kalendari i druge periodične publikacije

Književni listovi, časopisi i druge periodične publikacije predstavljaju ogledalo književnog života svoga vremena. Preko književne periodike možemo upoznati sav naučni, književno-kulturni život koji je u Crnoj Gori pulsirao osobito u drugoj polovini XIX. i prvijem decenijama XX. stoljeća, do Balkanskih ratova, odnosno do Prvog svjetskog rata, kad će taj razbuk-tali zamah splasnuti i biti naglo prekinut.

U crnogorskome kulturnom prostoru, u knjiženoj istoriji od druge polovine XIX. vijeka do Prvog svjetskog rata, registrovano je više knji-ževnijeh časopisa, almanaha i kalendara, te drugih periodičnijeh i dnevnih publikacija. Uzimajući već utvrđenu naučnu podjelu crnogorske periodike na književne časopise, almanahe, kalendare i listove,¹⁰⁵ na današnjoj te-ritoriji Crne Gore, izlazili su, uz već spomenutu Milakovićevu *Grlicu*, i časopisi: *Crnogorka* (1871) i (1884–1885), *Zeta* (1885), *Nova Zeta* (1889–1891), *Luča* (1895–1900), *Književni list* (1901–1902), *Dan* (1911–1912), te crkveno-školski časopis *Prosvjeta* (1889–1901) koji je, takođe, donosio, osim didaktičko-pedagoške građe, poetske, pripovjedne i druge tvorevine.

Časopisnoj periodici pripadaju i godišnjaci koji se razvrstavaju na almanahe: *Orlić* (1865–1880. i 1885), *Boka Kotorska* (1882–1883), *Srpski magazin* (1896–1897), almanah literarnog smjera *Boka* (1909–1914) i kalendare: *Grlica* (1889–1893, 1896–1897), *Zeta* (1908–1914),

¹⁰⁴ Dušan Vuksan, *Pregled štampe u Crnoj Gori, 1834–1934*, o stogodišnjici svoga po-stanka izdala Banovinska štamparija „Obod“, Cetinje, 1934, 57–58.

¹⁰⁵ Radivoje Šuković, „Almanasi i kalendari u crnogorskoj časopisnoj periodici“, u knjizi: *Književna periodika...*, 5–16; Jovan Deretić, *Almanasi Vukovog doba*.

Zahumlje (1908–1909) i *Lovćen* (1902). Spominjemo i listove: *Crnogorac* (1871–1873) i *Glas Crnogorca* (1873–1914) koji su izlazili na Cetinju, te *Nevesinje* (1898–1899) i *Onogošt* (1899–1900), koji izlaze u Nikšiću.

Radi preglednosti, zadržaćemo se sintetički na naznačenijem periodičnim publikacijama. *Orlić* predstavlja drugi crnogorski književni almanah. Pokrenuo ga je i uređivao svih sedam godišta Jovan Sundečić. Tek što je došao za sekretara knjaza Nikole, 1865. godine izdao je kalendar-almanah *Orlić*, jedinu periodičnu publikaciju 60-ih godina na Cetinju i uopšte u Crnoj Gori. Programski i koncepcijski, časopis je želio da svojim izrazito nacionalno-oslobodilačkim sadržajima podupire politiku knjaza Nikole. On je značajna literarna publikacija, pouzdan izvor za proučavanje kulturno-književnih prilika između 60-ih i 80-ih godina XIX. vijeka u Crnoj Gori. U *Orliću* Crna Gora postaje *prvorazredni pjesnički motiv, zemlja ostvarenih pjesničkih snova*¹⁰⁶ i romantičarskih ideala i zanos. U njemu je najveći broj poetskih priloga iz pera Jovana Sundečića i Nikole I. Petrovića Njegoša. Godišta 1867. objavio je Nikola Petrović Njegoš svoju čuvenu pjesmu-himnu *Onamo, onamo*, pod pseudonimom Mladi Drago Dragović. Uz ove javljaju se i drugi pjesnici: Risto Milić, Risto Kovačić i Savo Račeta. Svojim su prilogima mnogo više zastupljeni izvanjci: Mihovil Pavlinović, Matko Baštijan, Jovan Dragašević, Nikša Gradi, Aleksej Homjakov i Franjo Turić.

Uz poetizovanu prozu saradnika iz Dalmacije Mihovila Pavlinovića (1867, 1868, 1870), sa motivima o Crnoj Gori (izlazila u nastavcima), *Orlić* je donio i dvije istorijske pripovijetke istog autora, tobožnjeg S. Zdravkovića: *Osvetnici, ili nevina žrtva* (1868) te istorijsku pripovijetku *Junak vladika* (1869). To je, bez sumnje, kako je primijetio i Dušan Vuksan, najslabiji dio almanaha.¹⁰⁷

Godišta 1871. Sundečić je pokrenuo i list *Crnogorac*, koji je uređivao Vojvođanin Simo Popović. Ovaj prvi crnogorski list, osim što je zvanično tumačio crnogorsku političku orijentaciju, kako je naznačeno i u podnaslovu, donosio je i literarne priloge. U njemu je objavljeno malo originalnijih književnih tvorevina. Nepodesan zbog ograničenog prostora, list nije zadugo njegovao proznu vrstu. Uz poetske priloge Jovana Sundečića, u podlistku lista za 1872. objavljene su pripovijetke, domaće i prevedene

¹⁰⁶ Radivoje Šuković, *Pogovor* fototipskom izdanju *Orlića*, crnogorskog godišnjaka 1865–1870. i 1885, Cetinje, 1979, V.

¹⁰⁷ Dušan Vuksan, *Pregled štampe u Crnoj Gori, 1834–1934*, o stogodišnjici svoga postanka izdala Banovinska štamparija „Obod“, Cetinje, 1934, 58.

ne. Poblíže, to su prozni sastavi pod naslovom *Tanasije Vorkapić*, autora Đ. Stankovića iz Velikog Bečkereka (1872); proza *Ljećenja u Mont Doru* nepoznatoga autora i prijevod s francuskog jezika *Sreća i novac* (1871). Sve pripovijetke veže istovjetna tematsko-žanrovska orijentacija: didaktika i tendencija, pa se nadovezuju na narodnu pripovijetku koju su ponajviše njegovali almanasi iz prijetnog perioda. To su pripovijetke adaptirane i rađene po modelima i žanrovima strane proze. Bez obzira na to što je *Crnogorac* svojijem književnim vrstama i strukturama ograničen i siromašan, i na tom je planu značajan, jer se u njemu kao prilog pojavio prvi specijalizovani književni časopis – *Crnogorka*.

Crnogorka je pokrenuta 1871. godine, sa podnaslovom *Prilog Crnogorcima za zabavu, književnost i pouku*. U pogledu njene literarne fizionomije u književnoj istoriji postoje neslaganja. Dušan Vuksan je tretira kao prvi književni časopis. Takvu tipologiju odredio joj je u *Pogovoru* fototipskoga izdanja i dr. Miroslav Luketić.¹⁰⁸ Niko S. Martinović pridodao joj je kvalifikativ *književnog lista*. Sudeći po prilogima, a i svojom tematskom usmjerenošću, *Crnogorka* je predstavljala književno orijentisani časopis. I nju je uređivao književnik Simo Popović. Većina priloga u *Crnogorki* su poetski sastavi. Svojom tematikom i motivikom usmjereni su na buđenje nacionalnijeh, rodoljubivih osećanja. Autori takvih tvorevina su *protagonisti poznate platforme Ujedinjene omladine srpske*: Jovan Sundačić, Vladislav Kaćanski, Lazar Telečki, Đorđe Srdić, pa i sam knjaz Nikola I. Petrović.

Prozni sastavi, iako su prigodnoga karaktera, mnogo su rjeđi, ali, ipak, ponekad zastupljeni. Svojijem narativnim sadržajem ističu se pripovijesti (nijesu čvrsto ukomponovane u narativnu pripovjednu strukturu) o znamenitim Crnogorkama, pod naslovom *Crnogorske junakinje* (1871). Po svoj prilici, kako tvrdi Miroslav Luketić, potekle su iz pera Jovana Sundečića.

Iako je *Crnogorka* bila više orijentisana na istorijsko-folklornu građu, njene stranice su, ipak, bile otvorene i za narativno-putopisne forme i prevedenu pripovijetku. Tako srijetamo putopis Vladislava Kaćanskog *Sa ravnog mora u vrletnu Crnu Goru* (1871) u kojemu afirmiše perifrastični opis puta kroz Boku Kotorsku do Cetinja i posetu Petru I. Petroviću Njegošu. Detalji opisa ukazuju na to da je pisac prvi put posetio Crnu Goru, da je *prisustvovao svečanostima povodom rođendana prestolonaslednika Danila*. On oduševljenom, zanosnom i suptilnom opservacijom

¹⁰⁸ Dr Miroslav Luketić, *Crnogorski književni časopisi 1871–1891* (bibliografija), Cetinje, 1978.

piše o Crnoj Gori. Svojom romantično-glorifikatorskom notom ističe se i narativno-ritmizirana proza *Slava crnogorstva*, poznatoga romanopisaca Jakova Ignjatovića (1871). U *Crnogorki* susrijećemo i dvije prevedene pripovijetke ruskog pripovjedača Ivana Sergejeviča Turgenjeva *Nesretnica* i *Što se dogodilo poručniku Jergunovu*. Iako prevodilac nije naznačen, pretpostavlja se (na osnovu uporedne analize tekstova) da ih je preveo izvanjac Milan Kostić, ondašnji rektor *Cetinjske bogoslovije*, pripovjedač i revnosni saradnik novosadskog časopisa *Danica*.

Književnu tradiciju, započetu prvjenstveno u krugu cetinjskijeh bešeda (priredaba koje su organizirala kulturno-umjetnička društva, kotorsko *Jedinstvo* i cetinjski *Omladinski odbor*), nastaviće *Crnogorka* 70-ijeh godina. U mnogo širem opsegu i intenzitetu proznu literarnu tradiciju njegovaće i *list za književnost i zabavu*, s istoimenijem naslovom – *Crnogorka*, koja je, poslije dvanaest godina, ponovo pokrenuta. Izlazila je za 1884. i 1885. godine na Cetinju, a uređivao je takođe Jovan Pavlović. Uz didaktično-poučnu i prigodnu poeziju izvanjaca i domaćijeh autora, *Crnogorka* je njegovala pripovijetku iz crnogorskog života. Iz toga inspirativnog vrela nastale su pripovijetke Sima Matavulja *Miloš od Pocerja* i *Uskok Janko*, koje je *Crnogorka* objavljivala u oba godišta. Gradeći tu prozu na motivima iz crnogorske prošlosti, s elementima romantike i realizma, Matavulj je snažno podsticao i stvaralački inspirisao druge naše pripovjedače. U žanru priče, sa naglašenom istorijskom komponentom, piše svoju prozu i crnogorski istoričar i pripovjedač Marko Dragović. On je objavio istorijsku pripovijest *Seoba Ivana Crnojevića na Cetinje*, napisana povodom četrdesetogodišnjice preseljenja crnogorske prijestonice sa Rijeke Crnojevića na Cetinje. Posebno se u časopisu ističe i njegova naučna proza *Mitropolit Crnogorski Vasilije Petrović Njegoš*, u kojoj progovaraju istorijske datosti, veličanje i idealizovanje crnogorskog vladara, ali se po strukturi pripovijedanja ova proza ne može smatrati umjetničkim beletrističkim štivom. U *Crnogorki* je objavljena i njegova crtica *Misli o novoj godini* (1884), te priče iz svakidašnjeg života Filipa J. Kovačevića *Sreća prosjaka*, *Utjeha pri oskudici novca* i *Jovan nije mogao živjeti*, čije je autorstvo otkrio dr. Miroslav Luketić. Proznijem putopisnim sastavom javio se i Jovan Popović-Lipovac: *Ahal Tekinci ili Turkomani* (1879–80).

Osim proze iz crnogorskoga života, *Crnogorka* je slijedila svoju prijethodnicu iz 1871. godišta. Ona je na svojijem stranicama donosila pripovijetke iz zapadnoevropske i ruske književnosti. Započetu putopisnu

prozu u *Orliću*,¹⁰⁹ *Crnogorka* je nastavila. U istom žanru objavljeno je pet priloga: dva – autora Lazara Tomanovića i tri priloga Filipa J. Kovačevića. Prva dva su pod naslovom *Na povratku s Brankove svečanosti* u strukturi: (II *Novi Sad*, III *Po Fruškoj Gori*, IV *Od Vukovara do Triješća*, V *Triješće*, VI *Zaključak*) i *Pod Ostrogom*. A druga tri su: *Murin-grad*, *Riječki grad* i *Ganovo selo – Ganova voda* – opisi u kojijema progovara istorija o gradu Ivana Crnojevića (mjestu đe se porodila prva naša štamparija) i legendarne datosti. Orijentisana ka domaćijem književnim izvorima, obogaćena novijem književnim vrstama i oblicima, *Crnogorka* J. Pavlovića predstavlja najvažniji zbornik literarne građe u drugoj polovini XIX. vijeka u Crnoj Gori.

U jedinstvu s *Crnogorkom* treba posmatrati i časopis *Zetu*, nedeljni glasnik za *književnost i pouku*, koji se pojavio 1885. godine u uredništvu Filipa J. Kovačevića. U odnosu na prijethodni časopis, *Zeta* nije donijela, niti po broju stranica, niti u terminu izlaženja, nikakve promjene. Promijenjen je samo naziv, donekle format časopisa i ime urednika. Taj posao obavljao je sad Filip J. Kovačević. *Zeta*, zapravo, konceptijski i suštinski, nastavlja literarnu tradiciju koju je njegovala *Crnogorka*. U njoj su izlazili književni prilozi koji su već započeti da se štampaju u *Crnogorki*. U njoj je tako završena pripovijetka-roman *Uskok Janko Sima Matavulja* (1885) i istorijska pripovijest Marka Dragovića *Seoba Ivana Crnojevića na Cetinje* (1885). Od pripovjedaka, koje se prvi put javljaju u *Zeti*, treba svakako spomenuti priču *iz maloruskog života* Nikolaja Vasiljevića Gogolja: *Kovač Vukalo*. *Zeta*, upravo zbog svoga kratkog daha, i nije mogla da se razmahne u objavljivanju složenijih i raznovrsnijih književnijeh žanrova, pa tako ni poetskih ni narativnijeh. Pretpostavlja se da je njen kratak život izlaženja uzrokovan, pored ostaloga, i time što je njen faktički urednik Jovan Pavlović ubrzo imenovan za upravitelja *Ministarstva prosvjete i crkvenijeh djela*.

Nova Zeta, i kasnije dva časopisa – *Luča* i *Književni list*, predstavljaju (kako je to naznačeno u njihovijem podnaslovima) novi tip književnih časopisa, a ne listova. Dok prijethodni časopisi u podnaslovu nose odrednice *književnosti*, *zabave* i *pouke*, koje upućuju na prigodnost, poučnost i didaktičnost, *Nova Zeta* je od početka izlaženja naznačena kao *mjesečni književni list*. No, bez obzira na takvu oznaku, uvidom u sadržajno-tematsku i motivsku strukturu časopisa, nije teško utvrditi da su urednici književnom odrednicom smatrali književnost u širem smislu. Poblje, pod pojmom književnosti smatrale su se ne samo tvorevine usmene i pisane

¹⁰⁹ Nićifor Dučić, *Putopisne crte*, u septembru 1865, *Orlić* III/1867, 32–56.

(beletrističke) literature, nego i sve ono što je šire ulazilo u duhovnu riznicu jednoga naroda: istorijsko-etnografska, folklorna, kulturološka, jezička i druga građa.

U želji da se po svome formatu, spoljašnjoj i unutrašnjoj strukturi približi vodećem beogradskom časopisu *Otadžbina* i vojvođanskijem časopisima *Stražilovu* i *Javoru*, *Nova Zeta* se orijentisala (kako je to i u programu naznačeno) pretežno na sadržaje literarnog smjera. Razlog takvoj orijentaciji je i u tome što su potrebe vremena, društveno-političkoga i kulturnog života, nametale da se krajem 80-ijeh godina XIX. vijeka u crnogorskoj periodici provodi tematsko i žanrovsko, specijalizovano periodično diferenciranje časopisne problematike. Tako se može objasniti i pojava, osim poluslužbenoga organa za politiku i književnost *Glasa Crnogorca* (koji je u to vrijeme uređivao Lazo Kostić), dviju novijeh publikacija: *Prosvjete*, kao mjesečnika za školska i crkvena pitanja, mada je, ujedno, donosio i beletrističko štivo, i godišnjaka *Grlice*.

Iako je *Nova Zeta* programski bila orijentisana da *podstiče književno stvaralaštvo kod mladih u Crnoj Gori*,¹¹⁰ u svome osnovnom programskom opredjeljenju ona je težila zbližavanju literarnijeh pojava i težila da na širem području postane vjesnikom onijeh koncepcija i stvaralačkih ideja koje će se ostvariti u časopisu *Dan*, što je izlazio u vrijeme pred Balkanske ratove. O tome posebno šedoći programski tekst *Naše književno jedinstvo*. Već je u njemu urednik časopisa izričito naglasio da *Nova Zeta* teži da postane *organ južnih Slovena bez razlike vjere*,¹¹¹ zapravo, da postane smotra književnoga jedinstva *svih koji govore srpsko-hrvatskim jezikom*.¹¹² Polazeći od čvrsto opredijeljenijeh uređivačkih koncepcija i teza (koje su bile vrlo raširene kod većine školovanih ljudi) da su *Srbi i Hrvati jedan narod*, urednik časopisa Lazar Tomanović okupio je u tome jedinstvu ne samo književne saradnike iz Hrvatske i Srbije, nego i druge stvaraocce iz Vojvodine, Crne Gore, Dalmacije, Hercegovine itd. U želji da časopis uhvati čvršće korijene u *južnijem krajevima*, u dijelu crnogorskog naroda koji se vjekovima nalazio pod tuđinskom vlašću, on okuplja i stvaraocce iz Crnogorskog primorja. Drugijem riječima, *Nova Zeta* postaje glasnik na ognjištu *Njegoševe poezije*, ali i duhovna veza svijeh južnoslovenskih

¹¹⁰ Dr Miroslav Luketić, *Crnogorski književni časopisi 1871–1891* (bibliografija), Cetinje, 1978, 29.

¹¹¹ Trifun Đukić, *Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951, 83; Trifun Đukić, *Godišnjaci i književni listovi u Crnoj Gori*, Misao, XXV, 1–2, Beograd, 1929.

¹¹² Dr Đorđije D. Pejović, *Razvitak prosvjete...*, 251.

naroda. Tako se svojijem programskim opredjeljenjima, *Nova Zeta* našla na pozicijama narodnog pravca u književnosti. Pošla je od načela poetike koja je izvirala prvenstveno iz Ljubišine proze, ali i Vukova *stvaralačkog procédéa*, pa se nadovezala na onu struju romantike koju *po jezičkim, poetskim i idejnim odlikama* čine Simo Milutinović, Branko Radičević, Matija Nenadović, Petar II. Petrović Njegoš, Stefan M. Ljubiša i dr.

Unutrašnja strukturiranost časopisa *Nova Zeta* podređena je *konceptiji književnog, a ne književno-zabavnog usmjerenja*. Stoga je časopis imao čvrsto određenu literarnu strukturu sa definisanim rubrikama: *Pjesme* (umjetničke, narodne junačke, narodne ženske), *Narodne priče*, *Pozorišne igre*, *Razni članci*, *Književnost*, *Naučni članci* (o jeziku, o istoriji), *Putopisi i svečanosti*, *Mozaik*, *Književni pregledi*, *Umjetnost*, *Starine* i na kraju *Javna prepiska*. Ovako čvrsto opredijeljene odrednice nijesu se znatnije mijenjale sve do kraja izlaženja časopisa.

I samo globalni, spoljašnji opis postojećijih rubrika ovoga časopisa upućuje na njegovu tematsku i motivsku usmjerenost. Časopis je težio da kultiviše *one forme literarno-naučnog stvaralaštva koje odgovaraju njegovim osnovnim programskim idejama*, vezanim prvenstveno za crnogorsku epsku baštinu. U takvoj epskoj orijentaciji, u časopisu su *posebno mjesto zauzeli programski intonirani tekstovi*. Uz to, osobito je prisutna usmena narodna i umjetnička epska književnost. Epskoj narodnoj tradiciji, kakva je bila u Crnoj Gori, odgovarali su brojni folklorni žanrovi, poput: zapisa, opisa, običaja, pripovjedaka iz narodnoga života, pa i putopisne proze. I uz veliki broj iz saradničkog sastava mlađijeh pisaca, koji su u svoje poetsko tkivo unosili nove tonove i forme izraza, lirika nije dobila ono mjesto koje je imala u ranijim časopisima. Tako su se javili, uz već afirmisane pjesnike, knjaza/kralja Nikole, Jovana Popovića-Lipovca, Filipa Kovačevića, Jovana Sundečića – mnogi drugi, mladi i novi pjesnici: Radoje Roganović-Crnogorac, Savo Račeta, Živko Dragović, Milan Mirković. Iz drugijeh središta priloge su davali pjesnici: Jovan Dučić, Jovan Jovanović Zmaj, Josip Bersa, Ljubomir Nenadović, Lazo Kostić i Aleksa Šantić, koji je objavio čak petnaest poetskih priloga, a potpisivao se najčešće *Aleksa* ili *Aleksa Ristov*. U devet nastavaka časopisa objavljen je i epski spjev Sima Popovića, *Osvojenje Bara*. U stvari, epska poezija, usmena narodna i pisana, sa pripovijetkama iz narodnoga života, osnovni je žanr izvorne umjetničke književnosti.

Proza je zastupljena u djelima autora: Sima Matavulja, koji je objavio dvije pripovijetke, Milana Savića, Filipa Kovačevića, T. K. Popovića,

V. Zorića, Đ(ena) Ravića, Milivoja Srbinića, Sava St. Radulovića, V(ića) Trifkovića, Mihaila St. Riznića, M. V. Ivanova, Marka Cara, Ivana Ševića i drugih. Većina pripovjedaka ovih autora je već u samom podnaslovu određena kao *crtica* ili *slika* iz narodnoga (crnogorskog) života, što izričito upućuje na folklornu usmjerenost njihove građe. Od prevedene proze treba spomenuti pripovijetku Lava Nikolajeviča Tolstoja *Živi mrtvac*, te priloge E. L. Markova, putničke crtice A. N. Krasnova i drugih.

Posebno je mjesto u časopisu zauzela i putopisna proza, sa izrazitim etnografsko-istorijskim, folklornijem i biografskim elementima. Po brojnosti objavljenijih priloga ističe se urednik časopisa, Lazar Tomanović, koji je publikovao čak deset priloga, Jovan F. Ivanišević dva, a Nikola Vučinić, Luj Vojnović Užicki i S. Đ. P. (Senjo Đaković) po jedan. U ukupnome časopisnom sadržaju, pa i u prisustvu pripovjedne proze, tvorevine crnogorskih autora su, kao što se vidi, skoro neprimjetne. No, ipak, osnovni je sadržaj časopisa *Nove Zete* prožet programskim opredjeljenjem o razvitku i napretku crnogorske književnosti i kulture na narodnoj osnovi.

Već je istaknuto da je 90-ijeh godina XIX. vijeka osnovano *Društvo Gorski vijenac* na Cetinju (1894). *Društvo* je, kako su to naveli u svome programu, imalo za cilj da unaprjeđuje *duhovni život Cetinja i cijele Knjaževine*; da razvija i popularizuje kulturu i prosvjetu, da izdaje, prije svega, književni list; organizuje neku vrstu retoričkog agona u organizovanjem večernjim bešedama, da podupire zabavu, solo pjesmu i muziku, pa čak i gimnastiku koja je trebalo da snaži i podiže ratnički moral sredine, epsku muževnost crnogorskoga čovjeka. Upravo tri i po godine poslije *Nove Zete*, u okviru ovoga društva, pojavio se novi književni mjesečnik – časopis *Luča*. Za razliku od prijetodnijih publikacija, koje su uređivali pojedinci, *Luča* je ispočetka izlazila u uređivanju književnog odbora,¹¹³ a potom pod uredništvom Lazara Petrovića.

Devedesetijeh godina XIX. vijeka, kad je pokrenut časopis *Luča*, u književnostima kontaktnih naroda sve su se više ukrštale, prožimale i sučeljavale različite književne orijentacije: literarna strujanja koja su dopirala iz zapadnoevropskih modernističkih izvora, prije svega iz francuske

¹¹³ *Luča* je, u stvari, prvi crnogorski književni časopis u izdanju institucije – *Društva Cetinjske čitaonice Gorski vijenac*, koje je osnovano 1894. godine. *Društvo* je imalo određene zadatke: da podstiče stvaralaštvo mladih, da razvija viteške vrline i da širi prosvjetu i književnost. Predsjednik društva *Gorski vijenac* bio je Ilija Plamenac, a odbor je okupljao poznate književne poslenike: Živka Dragovića, Mila Kovačevića, Jova Ljepavu, Filipa Kovačevića, Lazara T. Perovića, dr. Lazara Tomanovića, Radoja Roganovića, muzičara Roberta Tolingera, Miloša Kapića i Đura Špadijera.

i njemačke literature. Realizam, kao vodeći stilski model u drugoj polovini XIX. vijeka, razarale su upravo te nove avangardne orijentacije i tendencije. I na tematskome i motivskom planu, ali mnogo više na jezičkome, morfološkom, sintaksičkome i stilističkom planu, dolazi do niza promjena. No, uprkos takvim snažnim stilističko-dezintegracionijem prodorima, prije svega, u srpskoj, hrvatskoj i slovenačkoj književnosti, crnogorska literatura krajem osme i devete decenije XIX. vijeka ostala je kao čvrsti rezervat i bastion prijetodne stilske formacije – romantizma. Romantika upravo u tome vremenu dostiže u Crnoj Gori svoj zenit. Poblje, u romantičarskom zanosu na Cetinju je vladalo uvjerenje da će se u toj književnosti sačuvati, prije svega, narodno obilježje (*prošlost naroda, život narodni*), jezičko-semantičko obilježje naroda (ošećanje plemenske zajednice, junaštvo, bistra prirodna emanacija duhovnosti crnogorskoga nacionalnog života). Upravo na toj liniji, književni časopis *Nova Zeta* služi kao *dokumenat takvog književnog raspoloženja*, a književni časopis *Luča* ostaje kao šedočanstvo prevazilaženja i splašnjavanja takvih ustaljenih i *okamenjenijeh* orijentacija i tendencija. U takvom, ali ne uvijek oštrom sučeljavanju idealizma, tj. romantizma, realizma i estetizma modernijeh pravaca, još dalje je otišao *Književni list*, a časopis *Dan* nastaviće izrazitu težnju da se tradicionalizam potpuno savlada, prevaziđe i da se crnogorsko književno stvaralaštvo uključi u moderne stilske tokove i procese, ne samo kontaktnijeh južnoslovenskih literatura, nego mnogo više u zapadnoevropske, to jest svjetske književne krugove.¹¹⁴

U poređenju s prijetodnijem crnogorskim časopisima, *Luča* je imala drugačiju žanrovsku strukturu, tematski raznovrsniju i mnogo širu. Dominantni književni žanr je lirska pjesma, a umjetnička, tj. pisana epika i epsko-lirska poezija sasvim je iščezavala sa stranica ovoga časopisa. *Luča* je objavila oko 250 lirskih pjesama, što je, zapravo, mnogo više nego u svijem prijetodnim književnijem časopisima. U lirskoj su poeziji izražavani svečani i emocionalno-prigodni trenuci. Osim lirike, pripovijedna književnost je dominantna književna vrsta. U njoj je objavljeno oko šezdeset raznovrsnijeh pripovjedaka i crtica. Većina pripovjedaka je tematikom i motivikom vezana za domaći crnogorski život. Časopis *Luča* afirmisao je nove crnogorske pripovjedače: osim Luke Jovovića i Nikole Kujačića, propovjedače koji su se prvi put javili u *Prosvjeti* s pripovijetkama iz narodnog života. *Luča* je afirmisala: Andriju P. Jovićevića, Marka S. Popovića, Pera

¹¹⁴ Radivoje Šuković, *Književna periodika u Crnoj Gori 1835–1914*, Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, 166.

Vukića, a povremeno i druge, pretežno ondašnje učitelje. Folklorna, tzv. seoska pripovijetka iz crnogorsko-hercegovačkoga života, osnovno štivo crnogorske periodike, obogaćena je u *Luči* još jednom vrstom pripovijetke: sentimentalno-didaktičkom prozom malo poznate beogradske spisateljice Milke Grgurove. Ona je objavila veći broj pripovjedača, koje su svojom motivikom vezane za urbani život i ambijent grada. Ovamo ubrajamo pripovjedače koji su živjeli van Crne Gore: Đura M. Dimovića, Vasa Kondića, Rista V. Popovića, Mladena Smiljanića, Sava Senića, Novicu Kovačevića-Grahovskog te predstavnike mostarskoga književnog kruga – Svetozara Ćorovića i Aleksu Šantića.

Kao i u prijetnom časopisu, zapadnoevropska proza nije dovoljno prevedena i zastupljena. U *Luči* je, ipak, dominantna sentimentalno-romantičarska ruska pripovijetka Mihaila Garšina, Mihaila Jurčevića Goldstajna, Nikole Mihailovića Karamazina, pa čak i pripovijetke Aleksandra Sergejeviča Puškina. Prema tome, ruska pripovijetka i domaća folklorna proza osnovni su tipološki sadržaji časopisa *Luče*. Začuduje da časopis, koji je izlazio u vrijeme intenzivnog prodora modernističkih pravaca, ne donosi prozu aktualnih ruskih pisatelja Tolstoja, Gorkog, Dostojevskog, Čehova, Ševčenka i drugih, koji su sve više bili prisutni u knjiženoj periodici ostalih kontaktnih naroda.

Osim lirike i pripovjedne književnosti, *Luča* je njegovala naročito narodne umotvorine. Odlomke iz drama i dramskih spjevova nije objavljivala. Bez obzira na to što je izlazila u vrijeme snažnoga prodora modernističkih pravaca, orijentacija i tendencija, svojim je osnovnijem sadržajem *Luča*, ipak, ostala okrenuta tradicionalnoj književnosti i crnogorskoj narodnoj prošlosti. Riječju, ostala je časopisom literarno-folklornog usmjerenja.

S tim se časopisom povezuje izlaženje novoga književnog mjesečnika – *Književni list*. Pokrenulo ga je programski i ekonomski objedinjeno društvo *Gorski vijenac* i *Cetinjska čitaonica*. I ovaj mjesečnik, kao i prijetnom, imao je kolegijalni urednički odbor: Luka Tomanović, Živko Dragović, Danilo Gatalo, Mirko Mijušković i Savo P. Vuletić. Iz *Pravila Društva Cetinjske čitaonice* i *Gorskog vijenca* vidi se da je izdavač vodio računa o zadacima *Književnog odbora* u izdavanju časopisa. *Odbor* je morao da *prati savremeni razvitak literature, na prvom mjestu naše i slovenske, po mogućnosti i strane*. Opredijelivši se, dakle, za savremenije koncepcije u uređivanju lista, osetila se ujedno i težnja da se *izađe iz stanja učmalosti*, da se *otvore novi i širi književni horizonti*. Bez obzira na to što je još uvijek naglašavana književna tradicija, linija narodnoga pravca, koju je sintetizo-

vao u svom *Gorskom vijencu* veliki naš pjesnik, vladika Rade, istaknuta je i potreba otvorenosti lista prema duhovnome stvaralaštvu velikih naroda, posebno na uspostavljanju čvršćijih dodira i veza sa *Slovenstvom*, *osobito sa svjetskom ruskom književnošću*.¹¹⁵ Ipak, u programskome uvodniku naglasak je na domaćem stvaralaštvu.

Književni list je pokrenutu osvitu XX. stoljeća, u vrijeme kad su se u književnom životu južnoslovenskih naroda sve više vodile žučne rasprave o perspektivama i usmjeravanjima crnogorske periodike. Glasnija struja, okupljena oko vodećijih književnih časopisa iz drugih kulturnih sredina naroda u okruženju, ispoljavala je mišljenje o povezivanju svih važnijih književnih periodičnih publikacija. Druga, malobrojnija, bila je orijentacija koja je tvrdila da, uz vodeće časopise, treba osnovati i regionalnu književnu periodiku, pogotovo u književno nerazvijenijim područjima. Takvim sučeljavanjem obojena je i književna periodika u Crnoj Gori, pa je i *Književni list*, kao i mnogi drugi (dubrovački *Srđ*, zadarska *Zora* i dr), svrstan u *pokrajinske časopise*.

U uredničkome krugu *Književnog lista* vodeću riječ imale su *novajlije* (početnici u literaturi): Mirko Mijušković, pripovjedač Savo Vuletić i Danilo Gatalo. Njih trojica odredili su strukturu časopisa. Čvrsto su utvrđene rubrike: *Nauka i beletristika*, *Umjetnost*, *Nove knjige i listovi*, *Ocjene i prikazi*, *Prosvjetno-književne bilješke* i *Razne bilješke* koje govore o sadržajnoj orijentaciji *Književnog lista*. U stvari, *umjesto literarno-folklorne Luče*, *veoma malo vezane za vitalna pitanja u književnoj i kulturnoj stvarnosti Crne Gore*, *priređena je publikacija naučno-literarnog smjera, programski čvršće vezana za istorijsku prošlost i savremeni život u Crnoj Gori*.¹¹⁶

Članovi uređivačkog odbora ujedno su i glavni saradnici i nosioci književnih orijentacija i sadržaja časopisa. Više od šezdeset najvažnijih literarnih priloga koji su štampani u časopisu, potiču iz pera urednika Sava Vuletića, Mirka Mijuškovića, Živka Dragovića, Lazara Tomanovića i Danila Gatala. Ako se autorizovanjem radovima pribroje i njihovi nepotpisani tekstovi, te prilogi koji su preuzeti iz drugih periodičnih publikacija (prilog Iva Ćipika, Aleksandra Sandića, Jovana Živojinovića), može se reći da je više od polovine literarnih tekstova vezano upravo za imena iz uređivačkog odbora.

¹¹⁵ *Pravila društva Cetinjska čitaonica i Gorski vijenac*, Cetinje, 1900. Pravila su potpisana od sekretara Filipa Kovačevića, predsjednika *Gorskog vijenca* Ilije Plamenca i sekretara Mirka Mijuškovića.

¹¹⁶ Radivoje Šuković, *Predgovor knjizi Sonje Ladenek-Munda i dr Miroslava Luketića, Luča, Književni list „Dan“ (Bibliografija)*, Cetinje, 1978, 19.

Lirska pjesma, kao osnovni žanr i izraz mladih pisaca toga vremena, nije dobila središnje mjesto u ovome časopisu. U toku dvogodišnjeg izlaženja objavljeno je svega dvadeset i šest pjesama, od kojih su neke čak preštampane iz druge periodike. Po prvi put su se javili novi saradnici svojim poetskijem priložima: Stevan Petrović Njegoš, Sekula Drljević i pjesnici izvan Crne Gore: Spasoje Ilić, koji je objavio pjesme i pripovijetke, i Mihajlo Milanović, autor zbirke pripovjedaka pod naslovom *Bosanke*, izdate u Sarajevu 1902. godine.

Narativni žanrovi: *novele*, *pripovijetke* i *crtice* mnogo su više zastupljene u *Književnom listu*. Posebno se ističe pripovjedač Savo Vuletić, koji je u to vrijeme više sarađivao u vojvođanskom *Brankovom kolu*, beogradskom *Delu* i sarajevskoj *Bosanskoj vili*. Međutim, ovđe je, ipak, objavio pet pripovjedaka, od kojih je neke uvrstio u svoju poznatu zbirku *Proste duše* (1905). Uz njega svakako treba spomenuti pripovijetke Luke Jovovića i prozu već spomenutog pjesnika Mihaila Milanovića, Spasoja Ilića, Novice Kovačevića-Grahovskog, Andrije Jovičevića, Ivana Stojanovića, Iva Čipika i dr. Začuduje da *Književni list* nije, kao što su to radili prijethodni časopisi, publikovao niti jedan putopisni prozni tekst, mada je poznato da su se pojedini crnogorski pisci upravo u to vrijeme javljali s putopisnom i memoarskom prozom izvan Crne Gore. Osim pripovijetke s folklornijem sadržajima, časopis je kultivisao istorijske rasprave s motivima iz političkog i kulturnog života i istorije crnogorskog naroda. Dodamo li ovome naučno-popularno i zabavno štivo, i nešto rjeđu usmenu narodnu lirsku i predajnu književnost, te prijevode ruske, francuske i njemačke literature, iscrpili smo gotovo sve književne sadržaje časopisa koji se javio i ugasio u osvit XX. vijeka.

Cetinjski časopis za *nauku i književnost*, *Dan*, predstavlja ogledalo periodične publikacije (nažalost, trajao je svega dvije godine (1911–1912) i nestao u predvečerje Balkanskih ratova). U književnoj istoriji smatra se najboljim i najmodernijim književno-naučnim časopisom nezavisne Crne Gore. Preko njega su se transportovala i objedinjavala književna, naučna i kulturna stremljenja koja su se prelamala ne samo u crnogorskom kulturno-prosvjetnome prostoru, nego i mnogo šire – pojave koje su dopirale iz južnoslovenskih, zapadnoevropskih i istočnoevropskih, tj. ruskih literarnih izvora i kulturnih centara. Preko časopisa *Dan*, njegove literarne fizionomije i unutrašnje strukture, možemo pratiti ponajprije njegovu sadržajnu stranu, ali otkriti značaj i doprinos pojedinijih saradnika, ponajviše doprinose i značaj njihovih urednika, koji su svojim priložima

i koncepcijom uređivanja, dali značajan doprinos tome da časopis dobije moderniji sadržajni profil i savremeniju periodičnu fizionomiju.

Književni časopis *Dan* pokrenut je 1911. godine na Cetinju *pod uredništvom dvojice mladih, školovanih ljudi, koji su tek trebali da se predstavljaju javnosti*,¹¹⁷ dr. Nikole Škerovića i izvanjca – pjesnika i pripovjedača Dušana S. Đukića. Časopis je u prvom redu imao zadatak da *zadovolji jedan prosvjetni nedostatak* u Crnoj Gori, pa tek onda da bude smotra književnijeh, naučnih i drugih dostignuća. Društvene, naučne i kulturne prilike uslovile su da on postane *zajednički arhiv svim granama naučnog i stručnog ispitivanja*. U ondašnjoj Crnoj Gori, bez obzira na visoke estetičke i literarne domete koje su svojim tvorevinama ostvarili Petar I. i Petar II. Petrović Njegoš, Stefan Mitrov Ljubiša i Marko Miljanov Popović, književni i naučni život u vrijeme spomenutih prijetihodnika, nije se razgranao do te mjere da bi svaka njegova grana mogla pretendovati na poseban organ, tj. časopis s posebnijem, ograničenim, specijalističkijem zadatkom. Upravo su zbog toga urednici, Đukić i Škerović, u svome programskom oglasu, fizionomiju časopisa *Dan* prilagodili potrebama društvenoga, naučnog i prosvjetno-kulturnoga trenutka zemlje. Pri tome su, kao važno načelo, u poslu oko njegova uređivanja, istakli svoj tolerantan stav prema slobodnom načinu naučnog raspravljanja i književnoga stvaranja: Svako zalaženje u stranački život, u *oblasti klizavih političkih aluzija*, isključivali su namjenom svog časopisa. *Dan* je morao da zadovolji i drugu potrebu: da bude produžetak napora, literarnijeh tendencija i orijentacija koje su započete u ranijim cetinjskijem časopisima i dnevnim listovima.

S obzirom na to da je u novije vrijeme u književnoj periodici bilo više riječi o analizi književnog sadržaja časopisa *Dan*,¹¹⁸ nećemo se opširnije zadržavati na tim problemima. Dodaćemo samo to da su, za razliku od kriterijuma i mjerila koja su primjenjivana u uređivanju ranijih crnogorskih časopisa, urednici dr. Nikola Škerović i Dušan S. Đukić u odabiranju književnijeh priloga polazili najprije od estetičkih kriterijuma. Šćeli su, zapravo, povišenjem umjetničko-estetičkog kriterijuma da podignu svoj časopis na viši uređivački nivo. Takva je orijentacija uslovljena, prije svega, estetičkom diferencijacijom do koje je u crnogorskom književnom životu došlo početkom XX. vijeka.¹¹⁹ Naime, u krugu pisaca ovoga vremena još

¹¹⁷ Dr Nikola Škerović, *Kako je Dan dobio ime*, Zapisi, knj. VI, sv. 3, Cetinje, 1930, 185.

¹¹⁸ Vojislav Nikčević, *Analiza književnog sadržaja časopisa Dan*, Stvaranje, br. 10, Titograd, 1968.

¹¹⁹ Milorad Nikčević, *Koncepcije i literarne težnje Dušana S. Đukića u časopisu Dan*, Revija, br. 3, Osijek, 1987, 262–271.

uvijek su snažno ispoljavane prijethodne tendencije: ponajprije iz zavičajne, nacionalno-folklorne, epsko-didaktičke tradicije, iz romantično-egzaltirane književnosti Nikole I. Petrovića, Jovana Sundečića, Sima Popovića, pripovjedača Luke Jovovića, Andrije Jovičevića i Sima Matavulja. Drugi refleks je bio intenzivniji u odjeku vojislavizma, dučićevsko-rakićevskog estetizma i novijih književnijih *izama*, orijentacija, smjernica i tendencija. Znači, onijeh poetskih struja koje je u zapadnoevropskom književnom krugu afirmisao pokret moderne. Zahvaljujući širokom obrazovanju urednika Škerovića i Đukića, znalaca nekoliko svjetskih jezika, časopis *Dan* je dobrim djelom zatvorio stranice piscima koji su stvarali pod uticajem crnogorske folklorno-epske i romantičarsko-nacionalne tradicije. On je nastojao da u domaće književne prilike unese snažnije, modernije i svježije literarne tonove; savremenije struje i forme. Otvaranje časopisa novijem zapadnoevropskim literarnijem prodorima, ruskim modernijim sferama, podsticajima i dodirima, došlo je kao posljedica njegova nastojanja oko kulturnog zbližavanja naroda slovenskog porijekla. Budući da su se uoči balkanskih ratova, u vrijeme nacionalnih previranja, tražila rješenja književnog i jezičkog jedinstva Srba, Hrvata i Crnogoraca, *Dan* je tom jedinstvu (zahvaljujući upravo Đukiću i Škeroviću!) davao svoj puni doprinos, objavljujući priloge hrvatskih, srpskih, slovenskih i crnogorskih pisaca. Uz to je, koliko je prostor dozvoljavao, redovno obavještavo svoje čitaoce i pretplatnike o literarnijem pojavama i književnim zbivanjima u svijem kontaktnim nacionalnijem književnostima. Kako su domaće književne prilike bile veoma skučene, žanrovski nerazvijene, urednici su bili svjesni da se časopis može jedino afirmisati ako se orijentiše na objavljivanje literarnijih priloga avangardnih pisaca sa strane. Stoga su prilozima iz zapadnoevropskoga književnog kruga, posebno iz ruske literature, veoma prisutni na njegovijem stranicama.

Za dvije godine svoga neredovnog izlaženja ovaj je časopis objavljivao pretežno prijevode narativnijih pisaca iz svjetske književnosti. Pripovijetkama su se predstavili: Maksim Gorki, L.N. Tolstoj, Leonid Andrejev, A. Kuprin, Oskar Vajld, Jan Neruda, Teneromo, Karlo Anderle i dr. Domaći pripovjedači mnogo su manje zastupljeni. Od crnogorskih autora *Dan* je objavio deset poslanica Petra I. Petrovića Njegoša¹²⁰ i dvije pripovijetke Nikole Škerovića: *Život i Prvi put*. Obje pripovijetke se i svojijem tematsko-motivskim svijetom i svojijem izrazom umnogome izdvajaju u poseban krug savremene narativne proze, ali po psihologiji i moralu

¹²⁰ Filip Radičević, *Grahovske starine. Pisma Sv. Petra*, *Dan*, br. 3–4, I/1911.

ostaju u sferi tradicionalnoga života i svijeta. Urednik Dušan S. Đukić, po vokaciji više pjesnik, predstavio se samo s jednom impresivnom crticom i s jednijem proznim tekstom – *Okovane duše*, a Milorad M. Petrović je pod zajedničkim naslovom *Senke*, objavio dvije kratke impresionističke crtice *Jastreb* i *Bor*.

Bez obzira na to što je *Dan* izlazio neredovno, u toku dvije godine, ipak je dao izuzetan doprinos razvoju književno-kulturnoga života Crne Gore. *U situaciji kad su domaće književne prilike bile umnogome skućene, uprkos mnogim materijalnim nedaćama koje su ga pritiskale, uspio je izrasti u moderan časopis ... Dan je među ostalim crnogorskim periodičnim publikacijama do Prvog svjetskog rata mogao postati najugledniji, najbolji uređivani naučno-beletristički časopis zahvaljujući vanrednoj obaviještenosti i pouzdanom estetskom mjerilu njegovih urednika Škerovića i Đukića.*¹²¹

Uz časopise i listove književne orijentacije koji su svojijem literarnim priložima, tematikom i motivikom, doprinosili ukupnom razvoju crnogorske književnosti, svakako treba pribrojiti časopis za prosvjetno-pedagoška pitanja – *Prosvjetu*. U trinaest godišta izlaženja, *Prosvjeta* je stekla glas jedne od najvažnijih i najafirmativnijih stručnih i naučnih publikacija, *registratora* i *regulatora* crnogorskih prosvjetno-pedagoških i crkvenijeh kretanja. Pokrenuta kao *list za crkvu i školu*, u uređivanju ondašnjega ministra prosvjete i crkvenijeh djela, Jovana Pavlovića, *Prosvjeta* je u određenim periodima mijenjala i svoju fizionomiju, strukturu a i svoje urednike. U književnoj istoriji ističe se da je svoje najveće stručno i stvaralačko-umjetničko zrenje dobila pod uredništvom pjesnika i rodoljuba – Jovana Sundečića, dok su program i fizionomija časopisa ostali gotovo isti u vremenu kad ga je uređivao prof. Jovo Ljepava. Letimičnijem priegledom nije teško ustanoviti da je, uz svoju ustaljenu sadržajnu strukturu u uređivanju J. Pavlovića, u Sundečićevom uređivanju *Prosvjeta* postala žanrovski i tematski šira i sadržajno razgranatija. Osim ustaljenijeh i već od početka fiksiranih rubrika, koje su se sadržajem pretežno odnosile na crkvu i školu, Sundečić je proširio tematiku časopisa na naučnom i umjetničko-književnom planu. Zbog toga je *Prosvjeta* danas značajan izvor ne samo za proučavanje dosega pedagoško-didaktičke i crkvene misli i literature, nego, prije svega, predstavlja značajnu panoramu filozofsko-didaktičkih, psiholoških i etičkih članaka, istorijskih priloga i bilježaka. A uz to i smotru literarno-beletrističkih radova usmene i pisane književnosti. Orijentisana u periodu Sundečićeva uređivanja na reprezentiranje i objavljivanje folk-

¹²¹ Vojislav Nikčević, *isto*, 1082–1083.

lorno-literarne građe, prevashodno na objavljivanje narodnoga usmenog blaga: lirskih *ženskih i dječijih*, kao i epskih (junačkih) pjesama, narodnijeh priča, poslovice, izreka i zagonetki,¹²² *Prosvjeta* je značajna po tome što je publikovala tvorevine domaće umjetničke književnosti. U njoj je objavljeno oko trideset lirskih pjesama, ponajviše iz pera J. Sundečića, Radoja Roganovića, Filipa Kovačevića, Marka Popovića i dr. Pripovijetka je srazmjerno manje njegovana. Objavljeno je svega deset pripovjedaka koje su svojom tematikom i motivikom usmjerene, kao i u drugijem našim publikacijama, na narodne sadržaje i etnografske elemente. Posebno se svojom tematikom ističu priče Nikole Kujačića (pod pseudonimom N. P. Korjenić), Luke Jovovića, Toma A Bratića, Marka S. Popovića i na kraju, pripovijetke nepoznatijeh autora *Ko s nepravde strada – utjehi se nada i Novo vino* (1894), te putopisna crtica Filipa Radičevića *Posjeta manastira Morače Mitropolitom Mitrofanom* (1890). Ocjenjujući književne priloge autora u časopisu *Prosvjeta*, Dušan J. Martinović je izrekao kritički sud da većina naznačenijeh pisaca u svojim radovima pokazuju *više ambicije* nego predispozicije i književne darovitosti.¹²³

Svoju posebnu književnu misiju u drugoj polovini XIX. vijeka i u prvijem decenijama ovoga stoljeća odigraće, poput *Crnogorca* i *Crnogorke*, i zvanični politički list crnogorske vlade – *Glas Crnogorca*. Iako su njegove stranice bile namijenjene tumačenju zvanične politike, upravo zbog toga što su ga uređivali veoma obrazovani kulturni poslenici i ljudi od pera, on nije mogao a da ne *apsorbuje neponovljivo književno raspoloženje*, kada je *pjevalo cijelo Cetinje*, kako reče Simo Matavulj.¹²⁴ Egzistirajući u dugome razdoblju, *Glas Crnogorca* je unio, uz ostalo, i obilje literarne građe. Prema sudu Nika S. Martinovića, *ovaj list ne sadrži samo izvanrednu političku građu, već dragocjenu građu iz istorije naše književnosti. Svi dragocjeni intelektualci, koji su se bavili književnošću i novinarstvom, sarađivali su u njemu. Osim Crnogoraca, u njemu su sarađivali, takođe, i najjeminentniji jugoslovenski književnici i naučnici.*¹²⁵

¹²² U *Prosvjeti*, u redakciji J. Sundečića, objavljeno je 86 lirskih pjesama, 5 epskih i 63 priče, zatim 707 narodnijeh poslovice i izreka i peko 300 zagonetki. *Ove književne stranice u časopisu Prosvjeta su bez sumnje i najvaljanije, predstavljaju one, neosporno, doprinos poznavanju crnogorske narodne književnosti* (Dr Dušan J. Martinović, *Književnost u časopisu Prosvjeta 1889–1901*, Bibliografski vjesnik, br. 2–3, Cetinje, 1977, 32–34).

¹²³ Dr Dušan J. Martinović, *isto*, 35.

¹²⁴ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1939, 95.

¹²⁵ Dr Dušan J. Martinović, *isto*, 46.

Glas Crnogorca je od svoga starta, uz niz drugih literarnih vrsta i žanrova, sporedno njegovao poeziju, a daleko više pripovijetke. Već 70-ijeh godina XIX. vijeka u njemu srijetamo pripovijetku Stefana Mitrova Ljubiše Pop Andrović – novi Obilić, pripovijest paštrovska druge polovine osamnaestog stoljeća. Godišta 1873. i 1879. *Glas Crnogorca* objavio je dvije pripovijetke Vuka Vrčevića, Rišnjanina, *Narodna presuda vjerne pa razvjerene djevojke* i *Jedan muž a dvije žene*. Osamdesetijeh i devedesetih godina XIX. vijeka publikovano je čak sedamnaest njegovijeh pripovjedaka.

Duro T. Perović, saradnik i drugih periodičnih publikacija, objavljuje u *Glasi Crnogorca* tri pripovijetke: *Put u pakao*, *Hajduk Nikac Strahinja* i *Sreća iznenada*. I poznati pripovjedač druge polovine XIX. vijeka, Luka Jovović, objavljuje u *Glasi Crnogorca* pripovijetke: *Osveta*, *Otmica*, *Ko neće čepom on će vrânom*, od kojijeh je zadnja ušla u njegovu zbirku *Pripovijetke iz crnogorskog života*, knjiga I (1895). I Jovovićev savremenik – pripovjedač Savo Vuletić, jedan od urednika i glavnijeh saradnika *Književnog lista*, objavljuje u *Glasi Crnogorca* svoju pripovijetku *Neka jezik sluša srce*, koju će kasnije uvrstiti u zbirku pripovjedaka *Naši ljudi* (1910). Marko Dragović, opredijeljen više istoriji nego literaturi, objavljuje u *Glasi Crnogorca* dvije pripovijesti *Posmrtna slava* i *Carstvu snova*, a M. Đurišić se javlja s pripovijetkom *Cetinjski četnici ladari*. Nikac od Rovina (pseudonim Milutina Tomića) objavljuje dvije crtice – *Priče bez naslova* i *Kopile*. Poznati hercegnovski folklorista, Veljko Radojević, publikuje pet pripovjedaka: *Na vratlu*, *Prevareni mladoženja*, *Žena ga izvela na pravi put i sačuvala od smrti*, *Niko bez grijeha*, *Čudnovato pismo* i *Dva prijatelja*, a od dvije pripovijetke Sava St. Radulovića, *Glas Crnogorca* objavljuje jednu: *I drevna masla ne pomažu*. Nikola Kujačić-Korjenić, početkom XX. stoljeća, objavljuje pripovijetku pod simboličnijem naslovom *Rz*. Dakle, *Glas Crnogorca* predstavlja važan izvor za praćenje i upoznavanje ne samo političkijeh prilika u Crnoj Gori, već i literarnih pojava: sagledavanje crnogorske pripovijetke, rast i doseg drugih duhovnih proizvoda kulturno-umjetničkoga života Crne Gore.

Valja svakako spomenuti i to da je na Cetinju u prvijem decenijama XX. vijeka izlazilo više dnevnijeh i nedeljnih listova. Među njima je najznačajniji već spomenuti *Crnogorski vijesnik* (1908–1914). I on je, poput *Glasa Crnogorca*, pošedovao u svojoj uređivačkoj koncepciji kulturnu rubliku. U njoj su, osim tvorevina usmene i pisane književnosti domaćijeh autora, objavljivani i prilozi prijevodne narativne književnosti, zapadnoevropske i ruske najčešće. Tako, između ostalih, srijetamo na njego-

vim stranicama priloge: Turgenjeva, Tolstoja, Čehova, Gorkog, J. Nerude, Rišpena, Hamsuna, Bajrona, Mopasana i drugih.

Godišta 1914. pojavio se na Cetinju i *Dnevni list* (1914–1915). To je, uz *Dnevne novosti*, jedina dnevna publikacija, novine koje su naglašeno izražavale antiaustrijski i antimilitaristički stav *protiv njemačkog imperijalizma i talijanske iredente*. Osim saradnika sa strane, za ovaj list je značajna i saradnja hrvatskoga pjesnika Augustina-Tina Ujevića. U njemu je objavio i svoje čuvene novinsko-politički intonirane tekstove *Čiji je Trst, Slavenska Austrija, Italija i Dalmacija*, da bi se, docnije, *daleko više vezao za mladu književnu Crnu Goru*¹²⁶ I pjesnik *Plave grobnice*, Milutin Bojić, javlja se kao saradnik *ovoga solidnog i potonjeg cetinjskog dnevnika*.

Osim Cetinja kao značajnoga književno-kulturnog centra slobodne Knjaževine, poslije oslobodilačkih ratova i definitivnog priznanja Crne Gore kao nezavisne države, videli smo da izrastaju i drugi naši gradovi ne samo u važna društveno-politička i ekonomska središta, nego i u centre prosvjetno-kulturnog i književnog života. Posebno se među njima ističu Nikšić i Podgorica, te gradovi u Boki Kotorskoj. Oni su se razvijali u specifičnim istorijsko-društvenijem, a donekle i u posebnim ambijentalno-kulturnijem uslovima.

Nikšićki listovi *Nevesinje* (1898–1900) i *Onogošt* (1899–1900), pokrenuti prevashodno iz političkih pobuda, postaće i značajne književno-kulturne tribine svoje sredine. Uređivani su od iskusnoga književnog poslenika Steva Vrčevića,¹²⁷ sina poznatog sakupljača narodnog usmenog blaga, saradnika Vuka Stefanovića-Karadžića i Baltazara Bogišića – Vuka Vrčevića, Rišnjanina. Ti su listovi, osim političkih članaka i priloga iz ekonomije, privrede, prosvjete, religije i društvenijeh nauka, objavljivali u *Podlisku* i tvorevine usmene narodne i pisane književnosti. Tako *Nevesinje* u svojijem prvim brojevima objavljuje poeziju prigodnoga i rodoljubno-patriotskog karaktera brojnijeh autora: Novice Nikolića, Sima Šobajića, Radoja Roganovića (Crnogorca), Cena Rađovića, Ljubomira Bulatovića Ibrijskog, Boža Milatovića, Krsta V. Markovića, Mila Jovovića, Radomira Krivokapića, Šaka Petrovića i drugih. Iako ne njeguje pripovijetku i druge šire prozne žanrove, ipak na njegovijem stranicama srijetamo reporter-sko-memoarski napis *Utisci sa Oštroga* Nika Đ. Ivankovića i putopisnu prozu *Pismo ,Nevesinju‘ s puta po Bosni i Hercegovini* autora Đukanovića.

¹²⁶ Dr Slobodan Vujačić, *Crnogorski književni tokovi između dva rata*, Obod, Cetinje, 1981, 25.

¹²⁷ *Glas Crnogorca*, br. 45, Cetinje, 1907; Novak Miljanić, *Novinar i književnik Stevan Vrčević*, Boka, br. 6–7, Herceg Novi, 1975, 221–240.

Onogošt, koji je i tematski i koncepcijski značio nastavak i produžetak *Nevesinja*, nije na svojijem stranicama donosio poetske tvorevine. Okrenut više prozi, donio je četiri pripovijetke već afirmisanoga folkloriste i pripovjedača Ilije N. Zlatičanina i jednu proznu crticu s potpisom *S*, pod naslovom *Pravda* (Skaska). I prozni sastav Nikole Korjenića, odnosno pripovjedača Nikole Kujačića, *Pabirci iz Grahovske prošlosti* i *Crtice iz uskočkog života* objavljene su u *Onogoštu*, te dva prozna teksta *Dvije crtice*, *I Demon*, *II U zagrljaju* i *Zafila* (istinit događaj u Hercegovini 1875. godine), autora sa pseudonimom P. L. M. Omladinski. Bekica Šobajić je autor memoarskoga spisa *Odziv prijatnim uspomnama*, a Ivan Kaluđerović-Sarap i Lazo Popović objavljuju putopise *Potonji dani u Krimu* i *prijatne uspomene* i *Nekoliko dana po srpskim zemljama – Mrvice iz Lazove Torbice*.

Izuzevši pojedine bilješke i sitnije anotacije i informacije o kulturnijem događajima sa strane, odnosno iz zapadnoevropske i ruske književnosti, *Nevesinje* i *Onogošt* nijesu donosili prijevode originalne literature. Samo je *Onogošt* u nekoliko brojeva publikovao pripovijest Marina Milijedića, pod naslovom *Osveta – Priča iz crnogorskog života* u prijevodu s italijanskog jezika, Filipa St. Vrčevića.

U prvoj deceniji XX. vijeka u Podgorici je izlazio kalendar-almanah *Zeta* (1908–1914). To je prva periodična publikacija ove oslobođene regije, mada je godinu dana ranije u istom gradu izlazio prvi politički list pod simboličnijem naslovom *Slobodna riječ*. Za razliku od ostalih crnogorskih godišnjaka, *Zeta* je koncepcijski i sadržajno bila veoma neujednačena periodična publikacija. Naime, od običnoga džepnog kalendara, bez zabavno-poučnog dijela – u prvijem godinama svoga izlaženja, izrašće pred kraj svog djelovanja u omanji zbornik literarnih, stručnih i naučnih radova.¹²⁸ Ona je izlazila sve vrijeme u realizaciji dotada nepoznatog mladoga književnog poslenika Gligorija (Gliga) N. Pejanovića.

Osnovni žanr u *Zeti* bila je prigodna, poučno-didaktička i patriot-ska lirika, ponajčešće iz pera Mićuna Pavićevića, kasnije tvorca hipertrofiranih anegdota u brojnim knjigama. Osim njegovijeh pjesama, javljaju se i poetske tvorevine refleksivnoga i elegičnog tona: Nikole Berberovića, Gavрила Gorčinovića, Stevana Dučića, Mitra Drecuna, Mila Jovovića, Jova Zagore, Filipa Kovačevića, Jovana Sundečića i Nikole I. Petrovića. Među *prosječnim poetskim vrijednostima* posebno ističemo refleksivnu poeziju

¹²⁸ Radivoje Šuković, „Kalendar – almanah *Zeta* (1900–1914)”, u knjizi: *Crnogorski almanasi...*, 111.

modernog izraza Sl. Gorštakovića, pod čijim se pseudonimom vjerovatno krije ime pjesnika i pripovjedača Borislava Sl. Minića.¹²⁹

Na drugom mjestu, po prostoru i značaju, ističu se pripovijetke iz narodnoga života. Jovo Zagora pretenduje da u crtici *Žrtva jedne ljubavi* impresivno opiše život Podgorice u tursko doba. *Na taj način godišnjak je postao prva crnogorska publikacija sa prozom iz varošskog podgoričkog života*, čiji početak se nalazi u Pejanovićevoj crtici *Bjegunac*, objavljenoj u somborskom *Golubu*. Svojom tematikom ističe se i pripovijetka poznatoga skupljača narodnijeh umotvorina Ilije Zlatičanina, *Pop junak, Ko dobro čini zlu se ne nada*. Posebno se izdvajaju i dvije pripovijetke Borislava Sl. Minića *Moja milovanja*, *Otpor jednog roba* i *Osvetnik* i lirski prozni zapisi *Na izvoru*, *To je bila noć* i *U pustinji*, Mićuna Pavićevića, koji tematski čine poseban ciklus. Radovan Perović Tunguz, pripovjedač veoma obimnog opusa, objavio je pripovijetku *Rodni kamen*, a pop R(isto) M. Popović Čupić piše pripovijetku sa simboličnijem naslovom *Ratnikova pjesma*. To je živa slika iz sadašnjosti. Dodamo li novelu Sava P. Vuletića *Šta je negda bilo*, prevedenu pripovijetku iz zabavnog života Maksima Gorkog *Boleslav*, Bodlerovu crtici *Čovjek i more* i lirski obojenu prozu nepoznatog autora *Pjesma starog vojnika*, iscrpili smo sve narativno-pripovjedne forme kalendara-almanaha *Zeta*. I na kraju, treba reći da je taj godišnjak i sadržajno-tematski i stilsko-jezički bio vezan uz svoju zavičajnu, podgoričku i zetsku problematiku.

Književni godišnjaci u Boki Kotorskoj pokretani su zato što je trebalo da posluže kao značajne kulturne edicije u otporu i prevlasti strane, pretežno italijanske kulture i dominacije stranijeh jezika, koji se sve više udomaćivali u javnome i svakodnevnom životu. Prvi začeci i planovi o pokretanju takvijeh periodičnih književnijeh publikacija javili su se u kotorskim kulturno-umjetničkim društvima, prije svega u *Jedinstvu* (1838) i *Slovenskoj čitaonici* (1839). Tako već početkom 70-ijeh godina XIX. vijeka srijetamo prve planove i projekte pokretanja godišnjaka koji su trebali da se usredsrijede na domaću tematiku, da šire kulturu i pismenost na narodnom (crnogorskom) jeziku. Po svoj prilici, takva je orijentacija postala mnogo intenzivnija u vrijeme poslije gašenja *Srpsko-dalmatinskog magazina* 1873. godine, koji je sve vrijeme obavljao značajnu narodnosnu misiju na cijelom Dalmatinskom i Crnogorskom primorju. Upravo će iz tijeh

¹²⁹ Branko Banjević, „Crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka“, predgovor u knjizi: *Pleme za oblakom (Crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka)*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1973, 31–33.

projekata izrasti tri značajna godišnjaka koja su izlazila u Boki Kotorskoj – zabavnik *Boka Kotorska* (1882–1883); *Srpski magazin* (1896–1897) i *Veliki ilustrovani kalendar Boka* – almanah literarno-naučnoga smjera, koji izlazi od 1909–1914. godine.

Zabavnik *Boka Kotorska* za oba godišta 1882. i 1883. godine izašao je, u Boki Kotorskoj, u redakciji svještenika Jovana Šarića.¹³⁰ Orijentisan na širenje *pučke prosvjete*, njegovanju literarne i kulturne tradicije, povjesnice, narodnog jezika, vjerske tolerancije, urednik Jovan Šarić dao je ton i obilježje tom almanahu. Polazeći od tih opredjeljenja, shvatajući trenutak nacionalnih potresa u bokokotorskom regionu, Šarić je konceptijski i sadržajno podredio svoj kalendar upravo tom trenutku. Stoga nije čudno što je želio na reprezentativnijem primjerima proze S. M. Ljubiše i V. Vrčevića, da pruži *obrasce čistog narodnog jezika*, naglašavajući i zahtijevajući od mladeži da *Ljubišina i Vrčevićeva djela danomice iz ruku ne između* iz razloga što su ti *zavičajni pisci* ponajprije svježi jezikoslovci i ljudi od pera.¹³¹

Uz naučno-popularne i zabavno-poučne priloge, koji su ujedno osnovni sadržaj zabavnika, *Boka Kotorska* je na svojim stranicama donijela nekoliko lirski intoniranih *pjesmica* Petra Sundečića, urednika Jovana Šarića i po jednu pjesmu najliričnijih i najsublimnijih pjesnika srpske romantike: Branka Radičevića i Jovana Jovanovića-Zmaja. Ipak, osnovno štivo zabavnika činile su narodne pripovijetke, basne i pitalice, te nekoliko priloga umjetničke proze. Pišući o zabavniku, Radivoje Šuković utvrdio je da su svi prilozima narativne književnosti imali, osim zanimljivog sadržaja, izrazito naglašenu poučnu komponentu. Otuda su priređivana štiva pisana po ugledu na ondašnje didaktičko-poučne čitanke.¹³² Svakako, osim narodne priče, u kojoj je pouka fiksirana naslovom zgusnute narodne izreke *Dobar glas daleko se čuje*, svojom sadržajnom vrijednošću ističe se i pripovijetka prevedena sa slovenačkog jezika *Sreća i nesreća*, potpisana inicijalima A. M. Takođe se ističu i crtice nepoznatijih autora sa naslovom *Siderland: Iz života jednog bankara, Rastanak, Marija i Draginja*, te crtica *Moja Ema*, za koju je rečeno da je napisana *po italijanskom*. Ovamo se mogu pridodati i prevedene crtice sa italijanskog jezika, nepoznatog autora, *Dan na Meden i Na moru*. Ističu se i prevedene crtice J. Šarića iz lista *Vrtec*, sa naslovom *Jovan Stojković i njegova smrt*. Treba naznačiti i crticu autora J. Varijačića *Prekasno*, pa smo iscrpili sve pripovjedne forme ove značajne publikacije.

¹³⁰ Radivoje Šuković, „Zabavnik Boka Kotorska“, u knjizi: *Crnogorski almanasi...*, 145–146.

¹³¹ *Naši književnici Vuk Vrčević i Stefan Mitrov Ljubiša*, Boka Kotorska, Kotor, II/1883, 17.

¹³² Radivoje Šuković, *isto*, 152.

Sredinom 90-ih godina XIX. vijeka, Ljubišin saplemenik Dionisije Miković pokrenuo je u Risnu godišnjak pod nazivom *Srpski magazin*. Risanski godišnjak trebalo je da svojom pojavom nadomjesti omiljeni književni almanah *Srpsko-dalmatinski magazin*, najistaknutiju periodičnu publikaciju na cijelome mediteranskom jugu, časopis koji je izlazio s prekidima više od tri i po decenije, (1836–1873). Uplivisan tradicijom svojeg prijetodnika, *Srpski magazin* je pripadao revijama istorijsko-folklorne orijentacije. O tome najbolje šedoči njegova struktura, u kojoj je građa raspoređivana u dvanaest korpusa: *Srpske pjesme*, *Pripovijetke iz srpskog života*, *Istorijski dio*, *Razni spisi*, *Srpski narodni običaji*, *Životopisi*, *Putopisi*, *Stara pisma*, *Srpske narodne pjesme*, *Srpske narodne pripovijetke*, *Književni prikaz i ocjene* i *Privreda*. Ujedno, sve ovo ukazuje da je godišnjak, poput *Srpsko-dalmatinskog magazina*, njegovao „srpsku“ folklornu književnu produkciju, ali i izvorno književno štivo, prevashodno umjetničko: rodoljubno-patetičnu i egzaltiranu poeziju i rjeđe prozu. Navodimo samo neka poetska imena: Aleksu Šantića, Steva P. Beševića, Andra Gavrilovića, Osmana Đikića, Dragutina Ilića, Stevana Lukovića, Dionisija Mikovića i druge. U dva svoja godišta *Srpski magazin* je objavio svega četiri pripovijetke. U pripovijesti *Bez kuće i kućišta*, bokeljski pripovjedač Milivoje Srbinić, tj. Aleksandar Mitrović u *alegorično-simboličnoj slici prikazuje porobljenu Boku*.¹³³ I u pripovijetkama Marka S. Popovića *Staro i novo doba* i *Kavedžija* idealizuje se (slično kao u nekim pripovijetkama Janka Veselinovića) stari tradicionalni život, etika i moral toga svijeta. I u crtici *Dobro se svršilo* Bogdana R. Milanovića ističe se moralna pouka. Sve ove pripovijetke u osnovi nose patriotske sadržaje, s naglašenom moralnom poukom i tendencijom. Treba reći i to da je *Srpski magazin* bio široko otvoren za narodno stvaralaštvo i po brojnosti objavljenijih priloga približava se cetinjskoj *Luči*. Okrenut regionalnoj duhovnoj tradiciji, nastavljajući program narodnog prosvjećivanja i njegovanja domaćeg jezika, *Srpski magazin* je predstavljao periodičnu publikaciju u kojoj se *odslikava narodna duša*; revija koja je pomogla *da se Boka očuva Bokelju, da procvjetaju bujnim životom napretka, ali ne napretka istrošena ili tuđinštinom uvučena, već onog jedinog kulturnog napretka koji se svojom snagom postiže*.¹³⁴

Opredijeljen takvim programom, urednik i idejni začetnik emotivno intoniranoga godišnjaka, Dionisije Miković, poslije jedne decenije pokreće ilistrovani godišnjak *Boku* (1909–1914). Veliki ilustrovani kalen-

¹³³ Radivoje Šuković, „Srpski magazin (1896–1897)“, u knjizi: *Crnogorski almanasi...*, 170.

¹³⁴ Dionisije Miković, *Malo predgovora i odgovora*, Boka, Kotor, I/1909, 1.

dar *Boka* – almanah literarnoga smjera, predstavlja, kao i prijetodni kalendar, *zlatnu knjigu za narod*. Izlazio je krajem prve i početkom druge decenije XX. stoljeća u Kotoru. Uređivao ga je, do kraja izlaženja, iguman Dionisije Miković. Njegovom zaslugom kalendar je i dobio svoju literarnu fizionomiju. Strukturu *Boke* čine sadržaji iz pisane i usmene književnosti. Iako nije imao čvrsto fiksirane rubrike, u njemu su zastupljeni: poetski i prozni sastavi umjetničke književnosti, narodne umotvorine, prigodno-poučni tekstovi, rasprave i članci naučnog i stručnog karaktera, originalni istorijski dokumenti, slike znamenitijeh ličnosti, topografski crteži s iscrpnim podacima itd. Lirsko pjesništvo je dominantan sadržaj ove publikacije. To je, kako je već ocijenjeno u književnoj kritici, patriotska poezija nacionalno-romantičarske sadržine. U njoj se glorifikuje i uznosi *uzavreli duh* naroda. Prema tome, kalendar je ostao kao *svjedočanstvo da je romantičarska lirika sa jako izraženom patriotskom tendencijom u ovim krajevima trajala sve do prvog svjetskog rata*. Otuda ne iznenađuje što se u *Boki* javljaju pjesnici koji su, ujedno, bili i glavni saradnici cetinjske *Luče*: Dionisije Miković, Radomir Krivokapić-Orlinski, Vid Vuletić-Vukasović, Milo Jovović, Đorđe Dragović-Đuričković, Stevan Bešević i mostarski pjesnik Aleksa Šantić. U kalendaru su objavljeni i odjeljci *Heroide*, pjesnika Radomira Krivokapića-Orlinskog, epski spjev koji je 1910. godine objavljen kao posebno izdanje na Cetinju. *U nacionalno-romantičarskim stihovima Boke upadljivo se ističu dvije teme: glorifikacija Crne Gore i Boke u svim značajnim istorijskim trenucima*.¹³⁵

Pripovijetke i crtice, objavljene u *Boki*, vezane su za događaje bliže i dalje prošlosti Crnogoraca, odnosno Bokelja. Nastale u susretima, dodirima i prožimanjima usmenoga narodnog i pisanoga stvaralaštva, one su u svojem narativnom tkivu nosile realističke elemente. Takve su dvije pripovijetke crnogorskog pripovjedača Rista Popovića-Čupića sa naslovom *U vrijeme rata – pripovijetka iz crnogorskog života*, i *Bog brani nevinost*. Pripovijetka Vida Vuletića-Vukasovića *I ovako su se odgajali naši ljudi* karakteriše likove mornara i prikazuje etiku i tradiciju bokeljsko-pomorske prošlosti. Svojom ekspresivnošću ističe se i crtica *Mali dobošar*, nepoznatog autora, u kojoj je pionir Rišnjanin, svojim kurirskim podvigom, izrastao u simbol herojstva. U krug pripovjedaka vezanijeh za ratne događaje ide i crtica Marka Cara *Kapetan Latoner (La Tonerre)* crtica iz bojeva na Jadranu. Posebnom tematikom ističe se pripovijetka Dionisija Mikovića,

¹³⁵ Radivoje Šuković, „Veliki ilustrovani kalendar Boka – almanah literarno-naučnog smjera (1909–1914)“, u knjizi: *Crnogorski almanasi...*, 195.

Popih svoju krv, posvećena uspomenama na lik prota Petra Midžora. *Boka* je donijela još dvije crtice nepoznatijih autora: prva je sa naslovom *Pripovijetka ljubavi*, a druga je poentirana u izreci *Čovjek snuje a bog odlučuje*, crtica iz Krajiškog ustanka. Pripovjedač Simo Matavulj javlja se kao saradnik *Boke* pripovijetkom *Prvi božić na moru* a Ivo Ćipiko impresionističkom pripovijetkom *Na sunčevoj žegi*. Predstavnik mostarskoga kruga pisaca – pripovjedač Svetozar Ćorović, objavio je u *Boki Bogojavljenku noć*. Dodamo li uz pripovijetke našijeh autora i dva prevedena prozna teksta, iscrpili smo sve pripovijetke na stranicama velikog ilustrovanog kalendara *Boka* – almanaha literarno-naučnoga smjera.

Svi drugi kalendari koji su izlazili u Crnoj Gori i Boki krajem XIX. i početkom XX. vijeka, na primjer *Grlica* (1889–1893. i 1896–1897) i *Lovćen* (1902), nemaju bitnoga značaja za afirmaciju i doprinos crnogorskoj književnosti. Istina, u *Lovćenu* je objavljena pripovijest M. Pavlovića *Duvan ili rat*, koja predstavlja sliku iz *crnogorskog narodnog života, anegdote o seljaku-šverceru duvanom*.¹³⁶

I na kraju, u zaključku, možemo reći da je, bez obzira na izuzetne okolnosti i različita (pretežno nepogodna) vremena u kojijema su radile i djelovale štamparije, crnogorski građanin, željan znanja, nastojao uvijek da štampanom riječju, javnijem glasom, proširi svoje horizonte. Nastojao je da štampanom porukom dopre do javnosti, da putem dnevnijeh izdanja, periodičnih časopisa, književnijeh kalendara i almanaha, te drugih publikacija, podigne književno-kulturni nivo svoje sredine. Stoga je prisustvo štamparstva i pisane periodične riječi u Crnoj Gori od prvorazredne važnosti za njezin duhovni razvoj i prosperitet, koji će se naročito oploditi književnom produkcijom koja je objelodanjivana u časopisima, almanasima, kalendarima, novinama i drugim brojnim serijskim publikacijama.

Izvanjci, inozemci i književno-kulturni / interferentni dodiri s drugijema

U mozaiku crnogorskoga kulturnog nasljeđa, u njegovijem trajnim istorijsko-društvenijem procesima i stvaralačkim tokovima, kroz XIX. stoljeće i u osvitu XX. vijeka, sudjelovale su brojne i istaknute književne, prosvjetne, pravne, muzičke, pozorišne, prostorno-urbanističke, štamparske, crkvene i druge kulturne osobnosti iz drugih zemalja i naroda, osobito predstavnici iz **Srbije, Vojvodine i Dalmacije/Hrvatske. Dugotrajno prisustvo** tih duhovnih poslanika u političkome, društvenom, ekonomskome,

¹³⁶ Radivoje Šuković, „Kalendar Lovćen“, u knjizi: *Crnogorski almanasi...*, 226.

a naročito u kulturnom životu Crne Gore, uticalo je umnogome, ne samo na organizaciono-političko i konstitutivno ustrojstvo crnogorske države i njene uprave u drugoj polovini XIX. vijeka, već daleko više je uticalo na izmjenu istorijske, sociološke, sociolingvističke i ukupne kulturološke slike Crnogoraca i njihova identiteta. Brojni pojedinci i određene skupine kulturnijeh poslenika, **ponajviše iz srpskog naroda, našli su se izvanj svog državotvornog i matičnoga okruženja, dakle izvanj svog etničkog korpusa i izvanj svoga autohtonog istorijskokulturnoga, jezičkog i duhovnoga prostora i ambijenta.** Našli su se u novome, njima samo donekle bliskom, ali velikijem dijelom po ambijentalnosti, jeziku, kulturi, etici, obredima i običajima, sasvim novom socio-etničkome i demografskom kulturnom okruženju.¹³⁷ **Upravo takve ličnosti u kulturologiji, književnoj istoriji i svakodnevnome životu i narodnom žargonu Crnogoraca nazivani su izvanj-cima, nedomorocima, pridošlicama, došljacima, jabancima i slično. A takvi isti ljudi iz inostranstva nazivani su inostrancima/inozemcima.**¹³⁸ Taj se fenomen u novije vrijeme u crnogorskoj istoriji i kulturologiji sve više povezuje sa tzv. crnogorskim srpstvom. Problem importovanoga tzv. crnogorskog srpstva preko izvanjaca, inozemaca, udžbenika i šire literature koja je pristizala u Crnu Goru, nužno je sagledati, kao i svaku drugu istorijsko-kulturnu pojavu, u okviru naučno-teorijskih saznanja i modaliteta. Već je odavno poznato da je **Johann Gottfrid Herder (1744–1803) u svom znamenitom djelu *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (Ideja o filozofiji povijesti čovječanstva) inaugurirao teoriju kulturnoga identiteta u Evropi. U pojam kulturnog identiteta/našljeđa, on je uključio kao bit-**

¹³⁷ Milorad Nikčević, „Kulturna klima i opšti rast“, u knjizi: *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1988, 103–126.

¹³⁸ Termini *izvanjci*, *inostranci* i *inozemci* upotrebljavaju se u književnoistorijskoj literaturi dvojako. U starijoj literaturi tijem se imenom nazivaju oni književno-kulturni poslenici, uopšte umjetnici, koji su sa prostora izvanj ondašnjih crnogorskih granica došli da žive i rade u Crnoj Gori. Zapravo, kako je do Berlinskog kongresa (1878) današnja Crna Gora bila društveno-politički, pravno i administrativno razjedinjena, tijem su imenom nazivani i oni ljudi koji su došli iz Boke Kotorske i onijeh krajeva koji su ulazili u sastav Hercegovačkog sandžaka, odnosno kasnije pašaluka Turske Carevine. Otuda je Trifun Đukić (*Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918.*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951, 103–126) tretirao pisce iz Boke Kotorske (Stefana M. Ljubišu, Vuka Vrčevića, Vuka Popovića i Nikolu Ljubišu) kao *pisce izvanjce*. U novijoj književnoistorijskoj literaturi termin *izvanjci* upotrebljava se kao oznaka za one javne, književno-kulturne radnike, naučnike i političare koji su došli iz krajeva izvanj današnjih granica Crne Gore, koji nijesu Crnogorci, a termin *inozemci* upotrebljava se za takve radnike koji potiču iz stranoga naroda.

nu odrednicu nacionalnu dimenziju. Uključenje nacionalne komponente u tom vremenu istorijski je uslovljeno i dijalektički opravdano. Herderovo duhovno vrijeme je, dakle, vrijeme stilske formacije romantizma u literaturama i idealističkim filozofskim nazorima Zapadne Evrope, pa će se i kod južnoslovenskih naroda usloviti pojmovi narodnoga i nacionalnog identiteta: **nacionalne kulture, nacionalne istorije, nacionalne crkve, nacionalnoga jezika, nacionalnoga bića i sl.** Tako je vrlo rano nastupio snažan zaokret u poimanju kulture svakoga naroda, pa samijem tim i crnogorskog. Do Herderove pojave, stilska formacija romantizma/romantike/idealizma, temeljila se, prije svega, na kategorijama kosmopolitizma, univerzalizma, neutraliteta i **svevremenosti. Tek od Herderove romantike, pa sve do danas**, u pojam kulturnoga identiteta jednog naroda uključuje se nacionalna kultura (kultura posebnijih naroda), njihovih potencijalnijeh i evidentnih postulata i stvaralaca. Nacionalna kultura vezuje se od toga trenutka uz određeni narod, kulturni ambijent i geo-politički kulturni prostor. A upravo dolaskom izvanjaca/inostranaca u Crnu Goru (koji obavljaju najsloženije poslove u prosvjeti, kulturi i crkvi, političkom životu, muzičkoj, naučnoj, filmskoj i upravnoj djelatnosti), narušava se velikijem dijelom kulturna slika crnogorskog identiteta. To jest, dolaskom izvanjaca/inostranaca, u Crnoj Gori se otvara proces intenzivnijega transformisanja, degenerisanja i rastakanja **autohtonoga crnogorskog života. Došlo je do procesa narušavanja nacionalnoga i kulturnog prostora, do transformisanja i nastajanja određenog vještačkog oblika transformisanoga kulturnog identiteta naroda u dijaspori, kako bi se ta pojava nazvala s aspekta današnjijeh migracionih kretanja.** Nije nam namjera da naučno osporavamo da duhovni, prosvjetni, crkveni, književno-kulturni život u Crnoj Gori, tokom druge polovine XIX. i u osvitu XX. vijeka ne bi bio moguć bez doprinosa naučnih, književno-kulturnih i prosvjetnijeh radnika, koji su pristigli iz Srbije, Vojvodine, Dalmacije/Hrvatske i drugih krajeva u Crnu Goru. No, ipak, sagledan u širem kontekstu, ovaj izuzetni i složeni fenomen u Crnoj Gori, sve se više problematizuje: na istorijskijem, sociološkim, socio-lingvističkim, teološkim, **književnoteorijskijem, književnoistorijskim, jezičkim, prosvjetnim**, pa i u najširijem kulturološkim aspektima. Stoga je nužno, bez opterećenja, objektivno i egzaktno izučiti i odgovoriti na ključno pitanje: Koliko su pojedini izvanjci u Crnoj Gori uticali na razvoj prosvjetnoga, naučnog, pravnoga, društveno-političkog, crkvenoga i kulturnog života? Isto tako otvara se ovđe i drugi eksplicitni problem koji bismo saželi u pitanju: **U kojoj su mjeri brojni izvanjci i inostranci doprinijeli da se au-**

tohtoni crnogorski nacionalni kulturni, crkveni i duhovni razvoj zemlje, njegova osobita viševjekovno-amalgamirana kultura izražena u različitim formama običaja, **etike, obreda, vjerovanju, u crnogorskome jeziku i drugijem kulturnim agensima – rastoči, transformiše, novijem životom i importovanim jezikom** neutralizuje, a velikijem dijelom da se raznim putevima i oblicima importovanoga djelolovanja (putem udžbenika/bukvara, školske lektire, školskih **oficijelnih planova i programa, intenzivno uvezene ekspanzivne srpsko-pravoslavne literature i slično**) **smjesti i situira u** **necrnogorsku**, to jest srpsku kulturu i njezin nacionalni korpus? Naravno da je sve to u posebnijem istorijskim okolnostima i kulturnijem procesima **vodilo postepenome gubitku nacionalnoga autohtonog, vjerskoga i kulturnog identiteta** crnogorskoga naroda. Riječju, vodilo je emocionalnome i duhovnom neutralitetu, potiranju i rastakanju crnogorskih nacionalnih atributa, **obezvrjeđivanju crnogorske kulture do apsurdna, do vlastite nacionalne negacije** i negacije svoga onoga što se podvrgava pod crnogorski kulturni, etički i etnički identitet.

U književnoj istoriji i kritici, posebno u njegošologiji, poznato je da je Petar I. Petrović Njegoš (oko 1747–1830), na temeljima svojijeh prijetihodnika, postavljao osnove Cetinju kao književno-kulturnome, vjerskom i društvenom središtu zemlje. Taj *kongenijalni*, iskusni, obrazovani i za života nazvani *Sveti vladika*, i sâm opčinjen (iz državničkih pobuda) literarnim stvaranjem, u nedostatku domaće inteligencije, dovodi u svoju *besudnu zemlju* Crnu Goru prve izvanjce, odnosno kulturno-književne radnike; ponajprije radi toga što je Crna Gora još uvijek bila nedovoljno prosvijećena, onemogućena u širenju kontinuirane pismenosti i kulture zbog stalnijeh borbi i ratova. Tako je u svoje vrijeme Petar I. gajio prisne kontakte s Hrvatskom. Njegove sekretarske dužnosti obavlja književnik i kulturolog, Hrvat – Fran Dolči. Kako je već poznato, na Cetinju u njegovom periodu boravi i srpski pisac Dositej Obradović (1742–1811). On je u manastiru Stanjevićima, boravištu cetinjskih vladika nadomak Budve, u tamošnjoj improvizovanoj školi, učio crnogorsku decu srpskom jeziku i pismenosti.¹³⁹ Osim toga, na Cetinju je boravio, od 25. septembra 1827. do polovine marta 1831. godine¹⁴⁰, kao sekretar *pravitelju crnogorskome* Petru I. Petroviću i učitelj mladome Njegošu – Simeon/Simo Milutinović Sarajlija (1781–1847). O njegovu doprinosu Crnoj Gori, prije svega o nje-

¹³⁹ Milorad Nikčević, *Transformacije i strukture (Književne studije i metodički modeli)*, NIRO Školske novine, Zagreb, 1982, 33.

¹⁴⁰ Risto Dragičević, „Njegoševo školovanje“, u knjizi: *Članci o Njegošu*, Cetinje, 1949, 43.

govnoj ulozi učitelja i književnog podsticaja mladom Njegošu, u književnoj istoriji i kritici uveliko je pisano. Smatra se da je taj problem u potpunosti riješen.¹⁴¹ Većina istraživača tih odnosa slažu se u tome da je on mladome Radu Tomovu, osim što je pružao nesistematsko i nepotpuno obrazovanje, budio stvaralačku klicu, rasplamsavao duhovno-stvaralačku imaginaciju i intelektualnu radoznalost, davao misaone i pjesničke impulse. Simo je u mladom Njegošu razvijao ljubav za poeziju, filozofiju, retoriku, uopšte za etiku i estetiku, za litetraturu, domaću i stranu. Dolazak Sima Milutinovića na Cetinje je *najznačajniji događaj u istoriji književnog stvaranja u Crnoj Gori prije Njegoša: Ovo iz toga razloga što se književni i kulturni rad u Crnoj Gori odvijao prije toga događaja, i pored povremenih dodira s vodećim srpskim piscima, Dositejom i Vukom Karadžićem, u skrajnutim predjelima izvan matičnih tokova i strujanja u srpskoj književnosti ... Još prije dolaska u Crnu Goru, on je u tri pjesme 'Srbijanke' pjevao o slavi crnogorskih boraca i neprekidnosti crnogorske slobode (naročito u pjesmi 'Neprekid'). Na istoj ideji zasnovana su tri njegova glavna djela o Crnoj Gori: 'Pjevanija crnogorska i hercegovačka' (1833–1837), 'Istorija Crne Gore' (1835) i 'Dika crnogorska' (1835) od kojih je svako djelo uticalo na Njegoševu koncepciju i pjesničku razradu crnogorske teme.*¹⁴²

Pravi prosvjetni, kulturni, samijem tim i književni život, počinje da se planski i sistematski organizuje i razvija u periodu stvaranja savremene crnogorske države u vrijeme trajanja uprave Petra II. Petrovića Njegoša (1813–1851). U njegovo doba Dvor, Cetinjski manastir, nekada jedina žarišta i stjecišta svjetovne, vjerske i duhovne vlasti, postaju glavna središta prosvjetnoga i književno-kulturnog života. Tome su ponajviše doprinijeli, osim samog Petra II. Petrovića Njegoša – vladara, vladike i pjesnika, njegovi saradnici – izvanjci Milorad Medaković, kao istoričar i budući pisac interesantne (nedovoljno pouzdane knjige o Njegošu),¹⁴³ njegov sekretar i urednik crnogorskog književnog kalendara i almanaha *Grlice* Dimitrije

¹⁴¹ Vojislav P. Nikčević, „Simo Milutinović Sarajlija u ulozi učitelja i književnog podsticaja mladom Njegošu“, u knjizi: *Mladi Njegoš (Pjesnikovi putevi ka sintezi)*, Obod, Cetinje, 1978, 105–122.

¹⁴² Isto, 29.

¹⁴³ V. M. G. Medaković, *P. P. Njegoš, posljednji vladajući vladika crnogorski*, Novi Sad, 1882.

U Cetinjskom arhivu čuva se *Uvjerjenje (Svideteljstvo)* koje je izdao Njegoš M. Medakoviću. U njemu se navodi da je M. Medaković službovao u Crnoj Gori četiri godine i osam mjeseci kao učitelj ondašnje mladeži tačno i prilježno izvršavajući svoju dužnost i čestno vladajući se (Petar Popović, „Postanak i razvitak prve škole u Crnoj Gori“, u knjizi: *Cetinjska škola...*, 78).

Milaković (1805–1858), te Petronije Lujanović¹⁴⁴ i Đorđe Srđić (1820–1887), koji su došli iz Dalmacije. Srđić je najprije obavljao poslove kao učitelj u Kastel Lastvi (Paštovići), potom u Čeliji Dobrskoj i, na kraju, vrši poslove pisara u Njegoševoj dvorskoj kancelariji.

Petar II. Petrović Njegoš stvara povoljnu duhovnu klimu i razvija duh hrvatskoga narodnog i kulturnoga preporoda/ilirizma u Crnoj Gori. On je u svojijem idejno usmjerenim priložima u *Danici* i *Kolu* hrabrio Hrvate, nudio im oružanu pomoć (1848) i stavljao do znanja da nijesu sami. Stalne kontakte održava preko njihovijeh kulturnih čelnika i političkih vođa: bana Josipa Jelačića, Ivana Kukuljevića–Sakcinskog, Ljudevita Gaja, Mata Topalovića, Ivana i Antuna Mažuranića, Fridriha Oreškovića i drugih. Neki od njih u romantičarskome zanosu pošećuju Njegoša na Cetinju. Najznačajniji pjesnik iliraca i državnik Ivan Mažuranić u takvom romantičnom zanosu piše ep *Smrt Smaila-age Čengića* (1846). To je apoteoza Crnoj Gori i Crnogorcima, njezinome nacionalnom programu i otporu protiv tuđina. Poslije revolucionarnijeh zbivanja u Hrvatskoj 1848. godine, Njegoša i njegovo djelo sve više štampaju hrvatski listovi, serijski časopisi i publikacije. U njima se ogleda ne samo sveslovenska uzajamnost nego i očuvanje njegovoga opštejužnoslovenskoga opredjeljenja. Njegoš i njegovo djelo postaju inspirativna tema ilirskih pisaca: Ivana Trnskog, Petra Preradovića, Meda Pucića, Ognjeslava Utješinovića, Stanka Vraza, Niccola Tommasea i drugih. Budvanin Stefan M. Ljubiša (1822–1878), poslanik u Dalmatinskom vijeću u Zadru i njegov predsjednik; napisao je spjev *Boj na Visu* (1868) i za Maticu dalmatinsku u Zadru objavio prvo latinično izdanje *Gorskog vijenca* (1868). I kasniji hrvatski kulturolozi, znanstvenici i umjetnici pokazuju zanimanje za Njegoša i njegovo umjetničko djelo: filolog Milan Rešetar, više od pedeset godina (1890–1940) bavi se izdavanjem, proučavanjem i komentarisanjem Njegoševa *Gorskog vijenca* te i drugih njegovih djela. Isto to radi i Antun Barac koji na podsticaj Matice hrvatske izdaje *Gorski vijenac* (1947) u Zagrebu. Takođe, književni povjesničar Tomo Matić piše atipičnu i recentnu studiju naslovljenu *Osnovne misli Njegoševe Luče mikrokozma* (1920). Svaki će od njih, kulturno-književnijem i organizatorskim poslovima, bitno doprinijeti da se na Cetinju veoma rano formira sistem obrazovanja, tj. prosvjete, kulture, pa i crkvenoga i književnog života.

Nedovršeni književni, kulturni i crkveni zamah cetinjskog Dvora u periodu Petra I. Petrovića i njegova sinovca Petra II. Petrovića Njegoša,

¹⁴⁴ Petar Popović, *isto*, 27.

nastaviće se jačijem intenzitetom u vrijeme vladavine knjaza Danila (1826–1860) i Nikole I. Petrovića Njegoša (1841–1921). U sveopštemu duhovnome preobražaju i razvoju zemlje, poslije šajnijeh oslobodilačkih ratova, nastupa pravi preporod na kulturno-književnome polju. Za procvat takvoga duhovnog razvoja svakako su najzaslužniji (pored domaćijeh intelektualnih snaga koje sve više stasaju!) mnogi izvanjci i inozemci. Ističemo u ovome periodu neznatnu ulogu kao prosvjetnog radnika, Dalmatinca Antonija Macuru, koji je ubrzo zbog smionijeh i avangardnih pogleda, *postupaka i radnji, dignut s učiteljstva*; reformatora cetinjske škole, Stevana Petranovića, koji je trirazrednu školu izdigao na petorazrednu, preradio nastavne planove i programe, propisao raspored nastavnijeh časova i uveo nove pedagoško-didaktičke metode; Nikolu Musulina (1827–1903), učitelja koji radi prvo u Dobrskom selu, a zatijem na Cetinju. Osim toga, poznati su njegovi stvaralački pokušaji na poetskome planu, u čijim se tvorvinama prepoznaju refleksi Njegoševa pjesništva. Neosporno je da su književno-kulturni doprinos Crnoj Gori i Crnogorskom primorju davali, u vrijeme vladavine knjaza Danila, saputnici Petra II. Petrovića Njegoša, Vuka Stefanovića-Karadžića i knjaza Danila Petrovića – Vuk Vrčević (1811–1882), Rišnjanin, njegov savremenik i sugrađanin Vuk Popović (1806–1876), pjesnik Nikola St. Ljubiša (1868–1919) i pripovjedač Stefan M. Ljubiša (1822–1878). To, u stvari, nijesu književnici izvanjci, kako ih je označio Trifun Đukić u studiji *Književne ideje i pisci izvanjci*,¹⁴⁵ već stvaraoci istoga crnogorskog naroda, zajedničkoga literarnog ishodišta, bez obzira na to što su Crna Gora i njezino Primorje bili u to vrijeme državno-pravno razjedinjeni.

U vrijeme knjaza/kralja Nikole I. Petrovića broj izvanjaca postaje sve veći i prisutniji u svijem sferama državnoga, crkvenog i duhovnoga života, a često su vršili i povjerljive zadatke političke (nepodobne!) prirode. Njihov broj se povećao u predasima i pauzama crnogorskih bojeva, u odšecima mirnih vremena u kojijema je knjaz Nikola nastojao nadoknaditi zaostalost zemlje na prosvjetnome, kulturno-književnom, crkvenome i društvenom planu.

Potrebno je na ovome mjestu, bar u obrisima, književnoistorijski osvijetliti glavne razloge, odnosno motive njihova dolaska na Cetinje i u Crnu Goru. O razlozima i motivima dolaska izvanjaca i inozemaca u književnoj istoriji i kritici pisano je sporadično, ponajviše u sklopu isticanja drugih problema, a u nekim publicističkim i naučnim radovima dosta

¹⁴⁵ Trifun Đukić, *Pregled...*, 108–113.

neuvjerljivo, mutno, pa čak i nenaučno. Trifun Đukić ističe da su pojedini poslenici, a prije svega književni stvaraoci, dolazili u Crnu Goru prvjenstveno zbog simpatija i ljubavi prema njoj, njenome narodu, kulturi i već stvorenoj herojsko-epskoj tradiciji. Potkrijepivši svoje sudove navođenjem brojnijih stihova i citata romantičarskih pjesnika i proznijeh realističkih pisaca, on zaključuje: Crna Gora je još kod prvijeh naših pjesnika u XIX. vijeku *postala kult i predmet romantičarskog oduševljenja za mnoge književne i javne radnike*.¹⁴⁶ U takvoj sveopštoj poetskoj vokaciji, glorifikaciji i apoteozu, izrečenoj najčešće u srpskom pjesništvu o Crnoj Gori i njezinijem epskim junacima, stvarale su se, veoma često, nerealne predstave i mistifikacije, legende i bajke o njenijem uzvišenim ljudima kao natprirodnijem, mitološkim i božansko-nestvarnijem junacima. Zapis takvog karaktera, navodi T. Đukić, ostavio je srpski pripovjedač i romanopisac Jakov Ignjatović. U romantičarskome zanosu, glorifikaciji i ushitu, piše o kultu crnogorskog stijenja u kojemu je bilo *prvo sjedište bogova. Tu je Neptun svoje vetrove uzapćene držao. O tu je stenu Mars svoj mač oštrio. I pošto su se boginje – koje ne trpe ujanje morskih vetrova – otelile na Olimp, ovde je ostao samo Mars, koji je dozvao ljude, po izboru junake, snažne, koji ropstvo ne trpe, te ih načini polubogovima...Eto to je poreklo Crnogoraca*.¹⁴⁷ Naravno da je ovakva nestvarna, mitsko-irealna, romantičarska i epska etnogeneza Crnogoraca palila romantičarsko-poetsku imaginaciju i ujedno *privlačila mnoge rodoljube* da je češće pohode, kako bi se tamo oduševljavali *junaštvom i čojstvom proslavljenih gorštaka*; da se u Crnoj Gori *nadive karakterima oba pola*; da tamo *ostanu duže ili kraće vrijeme* i da *sudjeluju na književnom i prosvjetnom pokretu Crne Gore* – kaže Trifun Đukić. Nešto ranije, Vido Latković se u svojoj disertaciji *Simo Matavulj u Crnoj Gori*¹⁴⁸ zadržao usputno i na motivima dolaska izvanjaca na Cetinje. I on smatra da je Crna Gora, prevashodno njena *minijaturna prestonica* Cetinje, snažno privlačila nacionalne idealiste. Cetinje, uopšte Crna Gora, bili su *pogodno tle za rad i uspeh na raznim poljima kulturnog poslovanja*. Navodeći za dokaz riječi Marka Cara, koji je nešto ranije za sebe i Sima Matavulja utvrdio da im je ideal, poetski zanos i inspirativno vrelo bila Crna Gora, u kojoj su *tada gledali proverbijalni balkanski pijemont, a u popularnom knjazu pjesniku nešto nalik na novog Ričarda Lavljeg Srca*. Latković u produžetku ističe da su, zapravo, glavni motivi dolaska izvanjaca na Cetinje poticali

¹⁴⁶ Isto, 93.¹⁴⁷ Isto, 94.¹⁴⁸ Vido Latković, *Simo Matavulj u Crnoj Gori*, „Južna Srbija“, Skoplje, 1940.

od samoga knjaza Nikole I. Petrovića. On je želio da cijelome književno-kulturnom i prosvjetnom preporodu toga vremena dadne nacionalno širi izgled i mnogo veći kulturni i politički značaj. Knjaz je iz tih razloga, piše Latković u zaključku, *gledao da na ovom poslu okupi što više i što istaknutijih intelektualaca i iz ostalih delova srpstva*.¹⁴⁹

I Savo Vukmanović se u članku *Zmaj i Crna Gora* uzgredno dotakao Zmajevijeh podsticaja i motiva koji su ga doveli da pošeti zemlju *ovjenčanu vijencem slobode*, ali i faktora koji su dijelom uticali da izvanjci i inozemci posete ili duže vremena žive na Cetinju. Kao i V. Latković, i on tvrdi da je u tome zaslužan sâm knjaz Nikola. On je težio da *kao književni i kulturni zaštitnik i organizator države* okupi oko sebe intelektualnu svitu, najznačajnije ličnosti svoga vremena, kako bi ih što čvršće vezao uz sebe i prosperitet svoje crnogorske domovine.¹⁵⁰

U uvodnome dijelu studije *Matavulj i Crna Gora*, Mihailo Ražnatović izričit je kad tvrdi da je izvanjcima pripala najvažnija uloga na planu duhovnoga izrastanja Crne Gore, odnosno na njenom približavanju kulturnijem tekovinama Evrope. *Izvanjci, kao dragocjeni došljaci sa strane, pristizali (su) na Cetinje da, i riječju i djelom potvrde svoje rodoljublje, da doprinesu sebe, ili dio sebe, za uspon Crne Gore. Prosvjetni, književni i kulturni razvoj ove zemlje uglavnom je njihovo djelo*.¹⁵¹

Jovan Čadenović u radu *Romantizam kao dugotrajna stilska formacija u crnogorskoj književnosti* piše kako je Crna Gora bila u doba romantizma predmet nacionalnoga oduševljenja, epska sredina i pjesnička inspiracija. Izvanjci, pretežno i sami romantičari, bili su zašćenjeni Crnom Gorom, njenom glorifikacijom i poetskom slavom, pa su kao prijemčivi stvaraoci prihvatili njezin romantični milje. Crna Gora je posve podizala stvaraoca od *prizemnog* realizma ka uzvišenijem sferama romantike. Ona je privlačila one pisce-izvanjce koji su u sebi nosili doživljaj romantičarske vizije života i svijeta, poput Ljubomira Nenadovića, Laza Kostića i Jovana Jovanovića Zmaja. Tome krugu pripada i pripovjedač Simo Matavulj – pisac koji je po svojoj stvaralačkoj prirodi bio realista, ali je, ipak, u ranoj fazi svoga stvaranja crnogorskih pripovjedaka utkivao dosta romantičarskih elemenata. Dalje Čadenović izričito kaže: *Ova mala zemlja bila je piscima uzor, oni su htjeli da liče na njene heroje, što je ponekad dobijalo komične forme, da oponašaju njen izraz*. Sve to govori o međusobnoj ljubavi, uti-

¹⁴⁹ Isto, 9–13.

¹⁵⁰ Savo Vukmanović, *Zmaj i Crna Gora*, Stvaranje, br. 6, Cetinje, 1978, 383.

¹⁵¹ Mihailo Ražnatović, *Matavulj i Crna Gora*, Stvaranje, br. 6, Cetinje, 1955, 253.

canju i prožimanju pisaca iz drugih krajeva i duhovnog miljea Crne Gore koji je takođe na njih stvaralački i podsticajno uticao.¹⁵²

Ne poričemo u cjelosti prijetihodno navedene razloge zbog kojih su mnogi romantičari-izvanjci pjevali i pisali o Crnoj Gori, mahom je u svome romantičarskom zanosu slavili, veličali i izdizali do svjetlonosnoga simbola; isticali i hvalili njene borce i njihove herojsko-etičke vrline i podvige. U tome zanosu oni su stvarali posebnu agonalnu tradiciju, ne samo kod srpskih romantičara, već mnogo više kod neslobodnih južnoslovenskih naroda. S ushićenjem su pjevali o toj maloj i nepokorenoj Crnoj Gori i njenoj vjekovima čuvanoj i sticanoj slobodi. Ne samo da su pjevali romantične tirade, ekstatičke spjevove, nego su mnogo više o njenoj iskri slobode i *muževnim Crnogorcima* pisali u stranijem i našim listovima brojne memoare i putopise. Strani posetioци su Crnu Goru, iako slobodnu, doživljavali kao usamljenu zemlju, kao *bastion slobode* koji je prepušten sam sebi. Nazivali su Crnu Goru *vojničkim logorom* crnogorskim, a vrlo često u srpskoj štampi *srpskim Pijemontom* koji odolijeva premoćnoj turskoj sili. Uz to, o podvizima crnogorskih junaka, njihovome pregalaštvu i herojici, čojstvu i junaštvu, pjevane su junačke epske pjesme, ispredane herojske anegdote, legende, mitovi, bajke i drugi literarni žanrovi, koji su se, po zakonitostima i modelima usmene književnosti, najčešće transformaciono mijenjali, upotpunjavali, uobličavali i pretakali u nove književne forme i strukture. Sigurno je sve to uticalo na pojedine kulturno-književne radnike iz drugih krajeva da se odluče da dođu da žive u crnogorskoj prijestonici, da stvaraju i rade u Crnoj Gori. Dolazili su da bi, kako reče Ražnatović, *riječju i djelom* potvrdili svoje rodoljublje, da bi dali *sebe ili dio sebe* za crnogorski razvoj i uspon.

I pored naznačenijeh motiva, postojali su i neki drugi, možda znatno suptilniji i neuhvatljiviji razlozi koji su mnogo više privlačili, antejski vezivali kulturne i društvene radnike, stvaralačke poslenike, ne samo da posete Cetinje već da kraće ili duže vrijeme žive u njemu, a i radi obavljanja određenijeh poslova u tajnim i diplomatskim misijama. Vjerovatno su kod velikoga broja izvanjaca, osim naznačenih stvaralačko-duhovnijeh razloga, bili nerijetko prisutni i motivi političke prirode, o čemu je u dosadašnjoj literaturi bilo veoma malo govora. Ostaje da se ispita, prije svega u istorijskoj literaturi, koliko su književni izvanjci i inozemci dolazili u

¹⁵² Jovan Čadenović, *Romantizam kao dugotrajna stilska formacija u crnogorskoj književnosti* u Zborniku radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću, br. 5–6, Nikšić, 1982, 343.

Crnu Goru iz političkih (obavještajnih (špijunskih) i agentskih) pobuda. Tek kad se ta dimenzija egzaktno prouči, moći ćemo stvoriti pravu sliku o motivima dolaska i boravka kulturnih, vojnih i drugih poslenika u Crnoj Gori. Svakako treba istaknuti i to da je Crna Gora i njena sloboda za mnoge izvanjce, osobito za one književno-kulturne radnike koji su se već ranije stvaralački ogledali i potvrđivali u kontaktnijem zemljama, bila ne samo zemlja nade i obećanih ideala, romantičarskih zanosa i snova, *kolijevka pravde i slobode*, već, prevashodno, zemlja-izazov, utočište pred naletima i progonima tuđinske, prvjenstveno turske i austrougarske vlasti, s onijeh područja u kojima je uporno gušena sloboda, poricano ljudsko dostojanstvo, a samijem tim gušen i svaki stvaralačko-umjetnički impuls. Potcrtavajući ovu tezu, Novak R. Miljanić napisao je da su razlozi dolazaka izvanjaca u Crnu Goru bili *čisto prozaični, bezbjednosni i politički ... Simo Popović pravnik, književnik i novinar, bio je primoran policijskim progonima u Austriji i Srbiji da ih napusti i da se uputi u Crnu Goru, gdje je dočekan sa uvažavanjem, zbog već stečenog ugleda i potreba za tako obrazovanim čovjekom. Stevan Petranović je zapisao o sebi da je morao bježati iz rodne Dalmacije od progona austrijske policije i đenerala Lazara Mamule. Jovan Pavlović je osuđivan šest puta kao novinar i prešao je u Srbiju, odakle je protjeran, pa je pošao put Cetinja, jedinog pribježišta ...* Kao oni, istu sudbinu su doživjeli Vasa Pelagić koji je *osuđivan od turskih vlasti u Bosni, progonjen iz Srbije i Austrije, pa je i on morao da bježi u Crnu Goru*, Jovan Ljepava koji je ranije učiteljevao u Mostaru, dr. Lazar Tomanović koji je *morao da se opredijeli za odlazak iz rodne Boke Kotorske u Srbiju ili Crnu Goru*, tragični Mitar Ivelić i mnogi drugi.¹⁵³ Crna Gora je bila: *morska pjena i sniježna prašina, igra kamenih litica i sunovrat potoka, grohot bitaka i pijanstvo ratova. ... Zemlja nade očajanja, snova i snoviđenja*.¹⁵⁴ Bila je zemlja stjecišta, inspirativnoga miljea i arela zanosa i ispunjenijeh snova. Zbog toga je moguće objasniti da je velik broj izvanjaca, učenijeh ljudi, umjetnika i naučnika, iz Vojvodine, Srbije, Dalmacije, Hrvatske, Austrougarske, Češke, Slovačke, Rusije i drugih krajeva, pohrlio u Crnu Goru u periodu vladavine knjaza/kralja Nikole I. Petrovića Njegoša. Svi ti književno-kulturni radnici u slobodnoj su Crnoj Gori vidjeli, prije svega, ostvarenje svojijeh duhovnih želja, stvaralačko-

¹⁵³ Novak R. Miljanić, *Povodom priloga „Crnogorska narativna proza“*, Stvaranje, br. 8–9, Titograd, 1984, 1143–1144.

¹⁵⁴ „Moto Veljka Vlahovića“, u knjizi: *Crna Gora, Černagorija, Montenegro*, Organizacioni odbor Dana crnogorske kulture, Titograd, 1981, 4.

umjetničkih nagona i planova, a istovremeno, zapošljavajući se u sigurnim (iako do kraja nedefinisanijem) institucijama i društveno-državnim ustanovama i organima vlasti, osiguravali su sebi egzistenciju, privremeno ili na duže vrijeme. U tome kontekstu interesantno bi bilo detaljnije proučiti i problem: koliko je stepen postignute slobode, demokratičnosti i samostalnosti zemlje, bolje reći koliko je ostvareni model svjetovne države Crne Gore u vrijeme knjaza/kralja Nikole I. u Crnoj Gori, zaista uticao na prisustvo izvanjaca i inozemaca i, ujedno, na razmah njihovijeh tvoračkih i inspirativnijeh moći i ostvarenja, tj. na njihov ukupni doseg i doprinos na prosvjetnome, crkvenom i kulturno-književnome planu. Isto tako, potrebno je sagledati odnose izvanjaca i knjaza Nikole, s jedne strane, i izvanjaca i crnogorske epsko-herojske sredine, koja nije bila ponekad naklonjena strancima i izvanjcima,¹⁵⁵ s druge strane. Potrebno je, naime, vidjeti koliko je sâm knjaz/kralj Nikola I. Petrović, kao obrazovan vladar, koji je ujedno imao i literarnijeh pretenzija, odista uticao svojom osebujućom ličnošću, pogledima i demokratskijem duhom, na razmah i podsticaj ukupnoga stvaralaštva i duhovnog napretka Crne Gore. Zasigurno je jedan od razloga bio taj da se Crnoj Gori u razdoblju kralja Nikole I. Petrovića organizovano nametne prodor srpskijeh izvanjaca i pravoslavlja. Stoga bi bilo veoma dobro istražiti: koliko je knjaz/kralj Nikola I. Petrović Njegoš bio svjestan da svojom prosrpskom politikom neprimjetno ruši temelje svoje države i vlasti, koja će ga, na kraju krajeva, dovesti do tragične pozicije i gubitka svoje teško stečene Kraljevine i njezine slobode!

Posmatrajući iz fiksiranoga ugla spomenute probleme, možemo kazati i to da je knjaz Nikola I. Petrović upravo svojijem otvorenim i demokratskijem duhom, željan da ubrzanim hodom premosti zaostalost svoje zemlje, okupljao oko sebe širok krug izvanjaca, onijeh književno-kulturnih, naučnijeh i prosvjetnih poslenika koji su svojom umješnošću i organizatorskijem sposobnostima, vlastitom tvoračkom vokacijom, a donekle i praktičnim radom, doprinosili da se Crna Gora na duhovnome planu razvije do znatnijeh kulturnih, književnijeh, prosvjetnih, crkvenijeh i drugih, naučnijeh i tehničkih visina.

Prvi veći krug izvanjaca u vrijeme knjaza Nikole oformio se na Cetinju još 60-ijeh i početkom 70-ih godina XIX. vijeka. Prvjenstveno su obavljali dužnosti učitelja i nastavnika u osnovnijem i srednjim školama, bili prosvjetni inspektori, urednici periodičnijeh, serijskih, dnevnijeh i dru-

¹⁵⁵ Milorad Nikčević, *Jovan Sundečić kao pripovjedač*, Zadarska revija, br. 5–6, Zadar, 1986, 385–392.

gih publikacija; pokretali i rukovodili kulturno-umjetnička društva i institucije na Cetinju i u drugim slobodnim krajevima Crne Gore. Crnogorci su vrlo brzo uočili da im pridošli ljudi mijenjaju običaje, navike, unose novine u vjerske obrede, običaje, rastaču im njihovu etiku, nameću ekavski srpski jezik i koješta drugo. Osim Jovana Sundečića (1825–1900), došljaka iz Dalmacije, koji je inače bio porijeklom Crnogorac, potomak Šundića¹⁵⁶ potrebno je pomenuti one kulturne i javne radnike, izvanjce, koji su došli iz krajeva koji su se nalazili pod austrougarskom vlašću, iz dalmatinskog, tj. hrvatskog i bosansko-hercegovačkog i vojvođanskog područja. To su: Nićifor Dučić (1832–1900), Mihailo Mršić, Božo Novaković i Špiro Kovačević.

Njima su se ubrzo pridružili i izvanjci koji su došli iz Vojvodine i Srbije, npr. Simo Popović (1846–1921) koji se istakao kao prosvjetni, kulturno-književni, naučni i društveni radnik; Vaso Pelagić, socijalista i vodeća figura *Ujedinjene omladine srpske*; Gavro Pešić i drugi. Njihovome krugu pripadao je povremeno, kao najmarkantnije ime, pratilac Petra II. Petrovića Njegoša kroz Italiju i tvorac čuvenijeh *Pisama s Cetinja*, Ljubomir P. Nenadović (1826–1895), koji je po treći put boravio u Crnoj Gori od 21. novembra 1874. do 1875. godišta.¹⁵⁷ **Ti su izvanjci davali svojijem stvaralačkim, organizatorskijem, a posebno pragmatičnijem programsko-nastavničkim, publicističkim i književno-umjetničkim radom, značajan pečat crnogorskoj kulturi.** Ipak, neki od njih, već na samome startu, ili nešto kasnije, utopiće se u vodama blijedo-učmale crnogorske sredine ili će bezmalo demonstrativno i razočarano napuštiti Cetinje i Crnu Goru.

Već 80-ijeh godina XIX. vijeka, na njihova mjesta dolazi ekspanzivnija, školovanija, sposobnija i poletnija grupa izvanjaca. Oni će, ujedno, ostaviti vidnije i mnogo dublje tragove u svijem sferama crnogorskoga ljudskog duha: u kulturi, prosvjeti, nauci, zakonodavstvu, muzici, filmu, književnosti i društveno-političkome životu crnogorske sredine. Iskrene toga poletnog duhovnog razvoja na Cetinju 80-ijeh godina XIX. vijeka autentično je zabilježio sudionik tih zbivanja, izvanjac – Simo Matavulj, u svojim memoarskijem i impresivnim *Bilješkama jednog pisca*. Pored toga što je u njima prikazivao (iako ne uvijek došljedno i pouzdano) pojedince, dao je autentične izvore književno-kulturnijeh, prosvjetnih i političkih prilika crnogorskih toga vremena. Istovremeno je ispisao stranice dragocjene književno-memoarske literature. U njoj se ponajprije govori o dvorskoj (cetinj-

¹⁵⁶ Branko Banjević, *isto*, 22–25.

¹⁵⁷ Jovan Vukmanović, *isto*, 169–182.

skoj) atmosferi, prosvjetno-književnome životu, o brojnijem književnim i Matavuljevijem saputnicima i sabešednicima, koji su zajednički sudjelovali na večernjim sijelima u *odžakliji* knjaza Nikole. Govori se potanko i o onijem kulturno-književnim poslenicima koji su, kao stranci, davali svoj vrijedni doprinos toj sredini, ne samo kao organizatori prosvjete, animatori kulture, nauke, zakonodavstva, već i kao autentični i nadareni umjetnici i stvaraoci. Mnogi od njih su, zapravo, u takvijen okolnostima svoje tvoračke i inspirativne pobude nastojali transponovati u poetskijem, prijevodnim, dramskijem, pripovjednim ili nekim drugim žanrovima, formama i strukturama. Ukratko, svoj su umjetnički i stvaralački duh i *credo*, pokrenut u novoj sredini stvaralačkim podsticajima, nastojali pretočiti u autentični literarno-umjetnički i naučni izraz.

Pogledajmo koje poslenike spominje Simo Matavulj na Cetinju: *A evo koje* (došljake, domoroce i izvanjce – M. N.) *zatekoh gore. Tri Vojvođanina: Dra M. Jovanovića Batuta, šefa saniteta; Jovana Pavlovića, urednika Glasa Cmogorca; Sima Popovića, vojvodu. Od Hercegovaca nađoh: ljekara Miljanića* (iz Banjana, severozapadna Crna Gora – M. N.), *apoteckara Dreča, učitelja Ljepavu, sva trojica u Rusiji školovana. Primoraca, već razumije se, bješe najviše, a po imenu: arhimandriti Ljubiša i Ban, docnije oba vladike*, (iz Crnogorskog primorja – M. N.); *dvorski ljekar Dr Mišetić, profesor Beara i Novaković, učitelj Brkanović, dva ili tri činovnika i toliko učiteljica u osnovnoj i višoj ženskoj školi.*¹⁵⁸ I sâm Simo Matavulj je izvanjac u Crnoj Gori. On je Šibeničanin, ali je porijeklom iz Uskoka u Crnoj Gori, a kao učitelj boravi na Cetinju 1881–1888. i objavljuje djela iz crnogorskoga života: roman *Uskok*, pripovijest *Sveta osveta* i druga djela.

Svaki od **naznačenijeh izvanjaca, kao što je rečeno, davao je svojijem radom značajan doprinos prosvjetnome i književno-kulturnom životu Crne Gore**. Osobito su se u tome istakli Jovan Pavlović (1843–1892) i Jovan Ljepava (1850–1916). Prvi je još 1884., **nakon smrti Visariona Ljubiše, postao prvo v. d. ministrom**, pa ministrom prosvjete i crkvenijeh djela u Crnoj Gori, a poznato je, pored ostaloga, i njegovo pregalaštvo na širenju i unaprijeđenju školstva, nauke i **drugijeh duhovnih oblasti**. **Jovo Ljepava se najviše istakao kao nastavnik cetinjskih škola, rektor Bogoslovsko-učiteljske škole i načelnik Ministarstva prosvjete i crkvenijeh poslova**. Za potrebe svojih učenika pisao je školske udžbenike od kojijeh su najtrajnije ostali da se primjenjuju *Teorija književnosti* (1896) (stilistika, retorika, poetika) i

¹⁵⁸ Simo Matavulj, *isto*, 86.

udžbenici ruskoga jezika.¹⁵⁹ Svi ti udžbenici bili su napisani u duhu srpske kulture i srpskoga jezika. Oni su, istina, popunjavali udžbeničku prazninu, ali su svojijem sadržajima i srpskim jezikom bili nedovoljno primjereni za crnogorsku sredinu i njenu rodoljubnu mladež.

Ovom krugu pridružio se 80-ijeh godina XIX. vijeka proslavljeni srpski pjesnik Lazo Kostić (1841–1910). On je prvi put boravio na Cetinju kao izaslanik vojvođanskih Srba još 1871. godišta, na proslavi krštenja prijestolonašljednika Danila Petrovića. Drugi put je boravio u Crnoj Gori mnogo duže, od 1884. do 1891. Tu je, između ostaloga, uređivao *Glas Crnogorca*. Brojni radovi književnijih istoričara, kritičara i memoarista, kao i najnovija književnoistorijska ispitivanja Dušana Ivanića,¹⁶⁰ pokazuju u čemu je njegov stvarni književno-kulturni doprinos Crnoj Gori. Uz to, brojnom istorijsko-bibliografskom građom Ivanić je pokazao šta je sve taj veliki pjesnik objavio u crnogorskoj periodici, dnevnijem glasilima i listu koji je uređivao.

Krajem XIX. stoljeća na Cetinju su boravili i radili Primorci, što će reći opet Crnogorci – pjesnik i pripovjedač Filip Kovačević (1860–1922), visoki funkcioner cnogorske vlade dr. Lazar Tomanović (1845–1932) te Mitar Ivelić, Niko Ivanković, Antonije-Anton Kobliška. Ovaj posljednji radio je u crnogorskoj službi u zvanju državnog veterinara, od novembra 1886. do aprila 1899. godine. Autor je nekoliko stručnijih članaka koji su publikovani u crnogorskoj periodici.¹⁶¹ Preduzimani su i određeni koraci (od samoga knjaza Nikole I. Petrovića!) da se krajem 80-ijeh godina XIX. vijeka na Cetinju naseli proslavljeni pjesnik i iskreni ljubitelj Crne Gore – Jovan Jovanović Zmaj (1883–1904). I pored toga što je prijetodno u mnogijem svojim stihovima ekstatično i ljupko pjevao o Crnoj Gori, iako je pratio kao ljekar knjaza/kralja Nikolu na putu za Rusiju, uprkos tome što je bio odlikovan najvišijem crnogorskim odličjima (Danilovim ordenom), bez obzira na to što mu je, iz naklonosti i ljubavi, poklonjen dvorac u Novom Baru i veliko kompleks *dobre oraće zemlje* sa dvjesta korijena maslina u Ulcinju, Zmaj se nije doselio u Crnu Goru. Zapravo, on je svega dva dana, 1888. godine boravio u njenijem krajevima. Pošetio je

¹⁵⁹ *Prva ruska čitanka za I i II raz. Cetinjske gimnazije* štampani su na Cetinju, 1904., bez potpisa autora.

¹⁶⁰ Dušan Ivanić, *Književno djelo Laze Kostića*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1982, 141–176.

¹⁶¹ Novak R. Miljanić, *Prilog pitanju nekoliko pseudonima u crnogorskoj periodici XIX vijeka*, Bibliografski vjesnik, br. 1–2, Cetinje, 1978, 121.

Podgoricu, Skadarsko jezero, Bar, Ulcinj i Kotor, a odatle je ponovo otputovao za Beč. Iako su ga Crnogorci s poštovanjem i svečanim gostoprimstvom dočekali, on nije mogao da se pomiri *sa tamošnjim životom*. Njega su, po riječima Sima Matavulja, *pomalo zbunili i more i crnogorski krševi: Beše u tome, dabome, i uživanja, ali pomešana s nečim neprijatnim, neočekivano surovim, čemu se iznenađen čovek instinktivno odupire, a u isto vreme što ga neobično draži. Verujemo da je Zmaj u Crnoj Gori očekivao patrijarhalnu (bolje: tradicionalnu – M. N.) ,prostotu i starinsku toplinu‘ a ,naišao na nameštenu pompu i dvorski ceremonijal‘, ali isto tako on nije mogao da udobnosti i mogućnosti bečke sredine zameni sa cmogorskom, oskudnom i surovom.*¹⁶² To su ujedno, vjerujemo, glavni razlozi zbog kojih se J. J. Zmaj, i pored solidno obezbijedenijeh uslova života i crnogorske naklonosti, nije za stalno naselio u Crnoj Gori.

Duže vrijeme na Cetinju je boravio Baltazar – Baldo Bogišić (1834–1908). Došao je početkom 1873. i boravio, uz duže i kraće preki-de, do 1888. godišta. U tome je razdoblju radio na čuvenom *Imovinskom zakoniku* i drugim zakonskim propisima. Po drugi put boravi od 1839–1899. u svojstvu crnogorskog ministra pravde. Ovaj veoma obrazovani Cavtaćanin, znalac ne samo pravnijeh nauka već i izvanredni sociolog, filolog i književnik, te proučavalac istorije slovjenjskih država i prava, ušao je u istoriju crnogorske kulture kao etnograf, sakupljač usmenoga narodnog blaga i izvanredni poznavalac crnogorskoga duhovnog i običajnoga života. I danas je aktuelna njegova zbirka *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa* s opsežnom studijom o bugaršticama. Uz Bogišićevo ime spominjemo i hrvatskoga istaknutog slikara Vlaha Bukovca (1844–1922), jednoga od najvećijeh slikara druge polovine XIX. i prvih decenija XX. stoljeća, takođe Cavtaćanina, koji je jedno vrijeme proveo kao profesor likovne umjetnosti na Cetinju. Uz njih ističemo i poznatoga dalmatinskog neimara Josipa Slade (1828–1911), čije će ime ostati trajno zapisano u istoriji crnogorskoga građevinarstva, urbanizma i arhitekture. Ovaj, već ranije potvrđeni projektant, ostavio je (u vrijeme poslije Berlinskoga kongresa) niz značajnijeh građevinskih projekata (put od Kotora do Cetinja, kolski put od Cetinja do Rijeke Crnojevića i dalje, do Podgorice, zatijem put od Bara do Virpazara i dr.); projektovao je niz arhitektonskijeh spomenika i prostora-eksterijera (pozorišnu zgradu *Zetski dom*, zdanje *Austrougarskog poslanstva* na Cetinju, urbanistički plan Nikšića, Dvorac knjaza Nikole, Carev most u Nikšiću) i drugo.¹⁶³

¹⁶² Savo Vukmanović, *isto*, 384–388.

¹⁶³ Milorad Nikčević, *U ozračju...*, 181–204.

Prikaz književno-kulturnijeh poslenika na Cetinju i Crnoj Gori u drugoj polovini XIX. vijeka ne bi bio iscrpan ako ne spomenemo i doprinos nekoliko inostranaca, odnosno inozemaca, kako su ih Crnogorci običnije nazivali. Među njima su se naročito istakli: Pavle Apolonovič Rovinski (1831–1916), Bernard Švarc (1844–1901) i Jozef Holeček (1853–1929). Sva su trojica dali, iako su kraće vrijeme boravili u crnogorskoj sredini, izvanredan doprinos kulturnoknjiževnoj istoriji Crne Gore, doprinijeli boljem upoznavanju i predstavljanju njezinijeh materijalnih i duhovnijeh tekovina evropskijem narodima.

Najznačajniji među njima jeste Pavle Apolonovič Rovinski. Ovaj poznati ruski etnolog, geograf, bibliograf, lucidni i radoznali proučavalac i publicista, pedagog kojega spominje i F. M. Dostojevski u svojoj prozi, zaslužuje posebnu monografsku obradu. Proveo je u Crnoj Gori, nakon mnogo godina stranstvovanja i progonstva (od maja 1879. godine) nešto više od 27 godina života. Posljednji put napustio je Crnu Goru početkom 1907, ali samo fizički, jer, kako je znao često govoriti, u Rusiji je *živio tijelom, a duh mu je bio u Crnoj Gori*. Uporan i radoznao u istraživanju crnogorskoga materijalnog i duhovnoga nasljeđa, Pavle Apolonovič bavio se preko trideset godina (sve do smrti) arheologijom, geografijom, folkloristikom, usmenom književnošću, dijalektologijom, etnografijom, filozofijom, speleologijom, botanikom i istorijom književnosti. Ovaj izuzetni i monaško prilježni istraživač objavljivao je svoje naučne i stručne radove u jugoslovjenskoj i svjetskoj periodici. Osim toga, rezultate svojijeh istraživanja publikovao je u svojim obimnijem analitičko- sintetičkim radovima, od kojijeh su najpoznatiji *Черногория в её прошлом и настоящем* (*Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*), književnoistorijska studija pod naslovom *Rovinski o Njegošu*, koja je prevedena i na naš jezik 1967. godine. Ističemo i njegov vrijedni doprinos na istraživanju retrospektivne bibliografije Crne Gore.

I češki publicista i novinar, putopisac, romanopisac i pripovjedač, prevodilac i proučavalac književnosti, Jozef Holeček, dao je crnogorsko-me kulturno-književnom nasljeđu vidne rezultate. Zadojen, poput svojijeh prijetihodnika Jana Kolara i Ljudevita Štura, idejom i ideologijom uzajamnosti slovjeniskijeh naroda, tj. panslavističkim idejama, putuje po mnogijem južnoslovjenskim zemljama. O njima piše veći broj publicističkijeh, putopisnih i naučnijeh radova. U periodu poznatih ratova 1876–1878. našao se, kao dopisnik češkog *Narodnog lista*, u Hercegovini i Crnoj Gori, te u drugijem našim krajevima. Kao dobar poznavalac određenoga književnog stvaralaštva južnoslovjenskih naroda, prevodi sa crnogorskoga i

srpskog jezika narodnu epiku, poeziju Petra II. Petrovića Njegoša, radove Ljubomira Nenadovića, poeziju J.J. Zmaja i dr. Osobito se istakao napisima o vojvodi Marku Miljanovu Popoviću, koje je objavio kao integralnu studiju u poglavlju *Marko Mijanov*, u drugoj svesci poznate knjige *Crna Gora u miru*.¹⁶⁴

I njemački naučnik, geograf, putopisac, etnograf, profesor univerziteta, Bernard Švarc, ostavio je niz dragocjenijeh zapisa i djela o Crnoj Gori i drugim zemljama u kojima je boravio. Susret s našim krajevima i ljudima, svoje naučno i publicističko viđenje Crne Gore i njezinoga stanovništva, s mnogo pohvala i simpatija, iznio je u veoma iscrpnome djelu *Montenegro* (1883). Djelo je koncipirano iz dva dijela, pri čemu prvi ima više reporterско-narativni karakter, svojstva pripovjedne proze i obiluje interesantnijem opservacijama o Crnoj Gori i Crnogorcima u drugoj polovini XIX. vijeka. Drugi dio sadrži geografsko-demografsku dokumentacionu građu.

Razrijeđeni, donekle, potisnuti od sve brojnije crnogorske inteligencije, koja je vremenom sve više stasavala i bila učenija i pripremljenija te zauzima određene položaje u prosvjeti, kulturi, crkvi, nauci, društvenijem i državnim institucijama Crne Gore, izvanjci i inozemci postepeno gube dominaciju krajem 90-ijeh godina XIX. i u prvoj deceniji XX. Većina njih, nezadovoljni i razočarani, poput Laza Kostića, S. Matavulja, dr. M. Jovanovića-Batuta, napuštaju Crnu Goru. Veoma omiljenoga i učenog J. Pavlovića, prof. Bearu, crnogorskoga arhimadrita Ljubišu, muzičara R. Tolingera, ljekara Miljanića, otrže smrt iz crnogorske sredine, ostavljajući za njima prazninu, ali i brojna umjetnička i stručna djela te velike rezultate u sferama crnogorske materijalne i duhovne kulture. Manji dio izvanjaca (poput učitelja Brkanovića i Nika Ivankovića), koji su bili pristalice socijal-demokratskih ideja, bivaju proćerani iz crnogorske sredine kao nepoćudni *politički prekršioc i opasni sljedbenici Pelagićevih, odnosno marksističkih ideja*.¹⁶⁵ Jedan od poznatijih javnijeh radnika, koji se u Crnoj Gori samo kraće vrijeme zadržao, jeste pjesnik Dragutin J. Ilić, brat čuvenoga srpskog pjesnika Vojislava Ilića.

I nekoliko novopridošlica, domorodaca i izvanjaca koji su se u prvoj i početkom druge decenije XX. vijeka našli u crnogorskoj sredini, poput pjesnika i pripovjedača Borislava Sl. Minića (1879–1929), pripovjedača Veljka Milićevića (1886–1929), pjesnika Bogdana Milanovića-

¹⁶⁴ Jožef Holeček, *Črna Hora v miru*. Prag, 1883. Preveo s češkog Savo Orović.

¹⁶⁵ Milorad Nikčević, *Na tragu polemike Ivana Milčetića i Stefana Mitrova Ljubiše (I)* u Zborniku o Ivanu Milčetiću, Hrvatski studij Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2002, 101–112.

Krajišnika, prof. Bogdanovića i publiciste Stevana Radosavljevića, bili su, u stvari, posljednji proplamsaji književno-kulturnoga života tog vremena. Spomenemo li uz njih prof. Miha Broza, katoličkoga svještenika i pjesnika, dr. Frana Kulušića, i filologa Luku Zoru (1846–1906), prof. dr. Frana Milobara, autora povijesno-pravne studije *Dukljanska kraljevina*, iscrpili smo gotovo sve kulturne poslenike koji su svojim doprinosom ostavili trajne tragove i rezultate u književnome, kulturnom, prosvjetnome, naučnom, pravnome, građevinskom, muzičkome i svakom drugom životu i našljeđu Crne Gore.

Josip Juraj Štrosmajer nije boravio u Crnoj Gori, ali je ponajviše uticao na razmah duhovnoga i konfesionalnog suživota u Crnoj Gori, uobličujući ga s kraljem Nikolom I. Petrovićem Njegošem i nadbiskupom barskijem Šimunom Milinovićem, u šire mediteranske prostore i evropske razmjere. Sa Svetom stolicom uspostavljaju *Konkordat* (1886) za potrebe katoličkoga stanovništva u Crnoj Gori, te štampaju glagoljski *Misal* (1893) Antuna Parčića, čiju je upotrebu spriječila Austro-Ugarska Monarhija.¹⁶⁶ Štrosmajer održava prijateljske odnose s Jovanom Sundečićem i Stefanom Mitrovijem Ljubišom, predstavnikom austrougarske vladavine za Dalmaciju u bečkom Carevinskom vijeću. Sudjelovao je i na otvaranju JAZU 1867. i tom prigodom održao zapaženu *Napitnicu*. Franjo Rački imao je prisne odnose s kraljem Nikolom I. Petrovićem. Posljednji izdanci takvoga doprinosa bili su dvojica kulturologa iz Like: prof. Dušan S. Đukić (1883–1927), Dušan S. Vuksan (1881–1944), prvi početkom XX. vijeka, a drugi ponajviše u periodu između dva rata. Obojica su se, inače, intimno ošćali (kao i Jovan Popović, Jovo Ljepava, Borislav Sl. Minić i neki drugi), zbog prisne sraslosti s crnogorskom sredinom i zbog svojega burnog i veoma plodonosnoga stvaralačkog rada u Crnoj Gori, pravijem crnogorskim umjetnicima i domorocima te cetinjske sredine.

¹⁶⁶ Milorad Nikčević, *Staroslovenski jezik u funkciji bogoslužjenja katolika Barske nadbiskupije i o (ne)riješenoj pitanju Parčićeva Misala, 1893*, Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1997. Isto u knjizi *Na civilizacijskim ishodištima* (Književni suodnosi i interferencije), CKD „M-M“, Osijek, 1999.

Literatura

- Banjević, Branko. – *Crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka*, Predgovor knjizi *Pleme za oblakom* (Crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka), Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1973.
- Cepelić, Mirko. – *Josip Juraj Štrossmayer*, Zagreb, 1900–1904.
- Čađenović, Jovan. – *Romantizam kao dugotrajna stilsko formacija u crnogorskoj književnosti* u Zborniku radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću, br. 5–6, Nikšić, 1982.
- Delibašić, dr Rade. – *Razvitak školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori (1830–1918)*, Titograd, 1980.
- Deretić, Jovan. – *Almanasi Vukovog doba*, Institut za književnost i umetnost „Vuk Karadžić“, Beograd, 1979.
- *Dopis Cetinjske čitaonice, tj. Crnogorskom ministru unutrašnjih djela*. Državni arhiv Cetinje, MUD, 1884, in. br. 806/2; 30-godišnjica Cetinjske čitaonice, Luča, br. 2, Cetinje, 1898.
- Dragičević, Risto. – *Njegoševo školovanje u knjizi Članci o Njegošu*, Cetinje, 1949.
- Dragović, Marko. – *Škole u Crnoj Gori*, Zagreb, 1888.
- Dučić, Nićifor. – *Putopisne crte* od Nićifora Dučića, u septembru 1865, Orlić III/1867.
- Džaković, Vukoman. – *Kralj Nikola u svom dobu*, Prijepolje, 1980.
- Đukić, Trifun. – *Godišnjaci i književni listovi u Crnoj Gori*, Misao, XXV, 1–2, Beograd, 1929.
- Đukić, Trifun. – *Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918.*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951.
- Đurković, Živko. – *Književno djelo Ljubomira P. Nenadovića*, Nikšić, 1985.
- Đurović, Mirčeta. – *Pokušaji slamanja akcionarskih društava u Crnoj Gori do kraja XIX vijeka*, Istoriski zapisi, Cetinje, 1958.
- *Glas Crnogorca* (prijedlog Marka Dakovića za osnivanje književnog društva), Cetinje, 1886.
- *Glas Crnogorca*, br. 45, Cetinje, 1907.
- *Glas Crnogorca*, Cetinje, 1898.
- Holeček, Jožef. – *Črna Hora v miru*. Prag, 1883. Preveo s češkog Savo Orović.

- Ivanić, Dušan. – *Književno djelo Laze Kostića*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1982.
- Ivanić, Dušan. – *Srpska pripovijetka između romantike i realizma (1865–1875)*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1976.
- Ivošević, Vaso. – *Prvi književni časopisi u Boki Kotorskoj. Povodom šezdesetogodišnjice pojave Srpskog magazina*, Susreti, br. 9–10, Titograd, 1956.
- Jelčić, Dubravko. – *Hrvatski književni romantizam u Povijest hrvatske književnosti* (Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne), Naklada Pavičić; Zagreb, 1997.
- Jolles, Andre. – *Jednostavni oblici*, “Tekla”, Prijevod, bilješke i instruktivni pogovor Vladimir Biti, Studentski centar u Zagrebu, Zagreb, 1978.
- Jovanović, Jagoš. – *Razvitak pozorišne umjetnosti u Crnoj Gori*, Stvaranje, br. 7–8, Cetinje, 1954.
- Kavaja, M. – *Privredno-kulturni Nikšić*, Šimatizam Zetske banovine, Sarajevo, 1931.
- Kostić, dr Milan P. – *Bibliografija dr Lazara Tomanovića*, Stvaranje, br. 5, Titograd, 1962.
- Kostić, Milan. – *Škole u Crnoj Gori*, Pančevo, 1876.
- Latković, Vido. – *Prelazne forme od usmene književnosti ka pisanoj književnosti u Narodna književnost*, I, Naučna knjiga, Beograd, 1967.
- Latković, Vido. – *Simo Matavulj u Crnoj Gori*, „Južna Srbija“, Skoplje, 1940.
- Luketić, dr Miroslav. – *Crnogorski književni časopisi 1871–1891* (bibliografija), Cetinje, 1978.
- Lukić, V. – „Zahumlje“ po jednom izvoru, Nikšićke novine, br. 82–83, Nikšić, 1970.
- Marković, Tomaš. – *Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1969.
- Marković, Tomaš. – *Štampanje Božidara Vukovića i njegovih nasljednika u knjizi Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1969.
- Marković, Tomaš. – *Štampanje na Obodu i na Cetinju u knjizi Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1969.

- Martinović, dr Dušan J. – *Književnost u časopisu Prosvjeta 1889–1901*, Bibliografski vjesnik, br. 2–3, Cetinje, 1977.
- Martinović, dr Dušan J. – *Portreti* (Bio-bibliografski pregled), Cetinje, 1983
- Martinović, dr Dušan J. – *Štampar Makarije* u knjizi *Portreti* (Bio-bibliografski pregled), Cetinje, 1983.
- Martinović, dr Niko S. – *Prednjegoševsko doba u našoj književnosti*, Predgovor knjizi *Prednjegoševsko doba*, Biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograd, 1966.
- Martinović, dr Niko S. – *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1943–1945*, Beograd, 1965.
- Martinović, dr. Dušan. – *Cetinje. Postanak, razvoj i turističke mogućnosti*, Cetinje, 1977.
- Martinović, dr. Niko. – *Prvo crnogorsko društvo književnika*, Stvaranje, br. 1, Cetinje, 1955.
- Martinović, Dušan J. – *Đuro Popović (1845–1902)* u knjizi *Portreti* (Bio-bibliografski pregled), Cetinje, 1983.
- Martinović, Niko S. – *Književni i naučni rad u Cetinjskoj gimnaziji, 1881–1941.*, Posebni otisak iz *Spomenice Cetinjske gimnazije*, Cetinje, 1962.
- Matavulj, Simo. – *Bilješke jednog pisca* (Redakcija i predgovor Marka Cara), Srpska književna zadruga, Beograd, 1939.
- Medaković, V. M. G. – *P. P. Njegoš, posljednji vladajući vladika crnogorski*, Novi Sad, 1882.
- Mijušković, dr Slavko. – *O nekim pitanjima kulturnog razvitka u Boki*, Stvaranje, br. 2–3, Titograd, 1968.
- Miković, Dionisije. – *Malo predgovora i odgovora*, Boka, Kotor, I/1909.
- Miličević, Milan D. – *Etnografska izložba. Slavenski sastanak u Moskvi 1867*. Godišnjica Nikole Čupića, VII, Beograd, 1885.
- Milošević, don Antun. – *Prosvjetno-kulturna društva u prošlosti Kotora*, Stvaranje, br. 9, Cetinje, 1959.
- Miljanić, Novak R. – *Povodom priloga „Crnogorska narativna proza“*, Stvaranje, br. 8–9, Titograd, 1984.
- Miljanić, Novak R. – *Prilog pitanju nekoliko pseudonima u crnogorskoj periodici XIX vijeka*, Bibliografski vjesnik, br. 1–2, Cetinje, 1978.

- Miljanić, Novak. – *Bibliografija radova dr Lazara Tomanovića*, Boka, br. 5, Herceg Novi, 1973.
- Miljanić, Novak. – *Novinar i književnik Stevan Vrčević*, Boka, br. 6–7, Herceg Novi, 1975.
- Miljanić, Novak. – *Porijeklo i život dr Lazara Tomanovića*, Boka, Herceg Novi, br. 9, 1988.
- Miljanić, Novak. – *Putopisac dr Lazar Tomanović*, Stvaranje, br. 7–8, Titograd, 1966.
- Moto Veljka Vlahovića u knjizi *Crna Gora, Černagorija, Montenegro*, Organizacioni odbor Dana crnogorske kulture, Titograd, 1981.
- *Naši književnici Vuk Vrčević i Stefan Mitrov Ljubiša*, Boka Kotorska, Kotor, II/1883.
- Nikčević, Milorad *Crnogorski jezik i književnost su svjetska realnost* u *Komparativna filološka odmjjeravanja*, Osijek – Cetinje, 2006.
- Nikčević, Milorad, *Crnogorska književnost na stranputici Bolonje* (Pogledi i stavovi u matičnoj zemlji) u *Komparativna filološka odmjjeravanja*, Osijek – Cetinje, 2006.
- Nikčević, Milorad, *Petrović Petar II. Njegoš* (Sinteza) u Hrvatskoj književnoj enciklopediji) u *Komparativna filološka odmjjeravanja*, Osijek – Cetinje, 2006.
- Nikčević, Milorad. – *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, Univerzitetska riječ, Titograd, 1988.
- Nikčević, Milorad. – *Filološke rasprave* (interkulturalni kontekst), Podgorica, 2002.
- Nikčević, Milorad. – *Jovan Sundečić kao pripovjedač*, Zadarska revija, br. 5–6, Zadar, 1986.
- Nikčević, Milorad. – *Koncepcije i literarne težnje Dušana S. Đukića u časopisu Dan*, Revija, br. 3, Osijek, 1987.
- Nikčević, Milorad. – *Kulturna klima i opšti rast* u knjizi *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1988.
- Nikčević, Milorad. – *Kulturnopovijesna scena i izvori korespondencije J. J. Strossmayera i Nikole I. Petrovića Njegoša* u knjizi *Hrvatski i crnogorski književni obzori* (Povijesni književno-kulturni kontekst), NZCH, Zagreb, 1995.

- Nikčević, Milorad. – *Na tragu polemike Ivana Milčetića i Stefana Mitrova Ljubiše (I)* u Zborniku o Ivanu Milčetiću, Hrvatski studij Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2002.
- Nikčević, Milorad. – *Staroslovenski jezik u funkciji bogoslužjenja katolika Barske nadbiskupije i o (ne)riješenom pitanju Parčičeva Misala, 1893*, Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1997. Isto u knjizi *Na civilizacijskim ishodištima* (Književni suodnosi i interferencije), CKD „M-M“, Osijek, 1999.
- Nikčević, Milorad. – *Temeljna ishodišta Crnojevića štamparije* (Iskon, lokacija i etničko atribuiranje) u Zborniku radova *Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, NZCH, Zagreb, 1996.
- Nikčević, Milorad. – *Transformacije i strukture* (Književne studije i metodički modeli), NIRO Školske novine, Zagreb, 1982.
- Nikčević, Milorad. – *U ozračju stvarateljskog rada Josipa Slade – zaboravljenog hrvatskog graditelja* u knjizi *Hrvatski i crnogorski književni obzori* (Povijesni književno-kulturni kontekst), NZCH, Zagreb, 1995.
- Nikčević, Vojislav P. – *Simo Milutinović Sarajlija u ulozi učitelja i književnog podsticaja mladom Njegošu* u knjizi *Mladi Njegoš* (Pjesnikovi putevi ka sintezi), Obod, Cetinje, 1978.
- Nikčević, Vojislav. – *Analiza književnog sadržaja časopisa Dan*, Stvaranje, br. 10, Titograd, 1968.
- Nikolajević, Georgije. – *Izis i Tira*, Grlica, 1837.
- Nikolajević, Georgije. – *Kallo*, Grlica, 1839.
- Nikolajević, Georgije. – *Miloje Cvetić ili primjer blagorodnosti, koja je današnjeg vremena izašla iz mode*, Grlica, 1837.
- Njemirovski, dr. Evgenija Ljvović. – *Počeci štamparstva u Crnoj Gori (1492–1496)*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1996.
- Pejović, Božidar. – *Tokovi realizma u Crnoj Gori u doba njene samostalnosti* u knjizi *Cjeline i detalji*, Svjetlost, Sarajevo, 1980.
- Pejović, dr. Đorđije D. – *Rad na prosvjeti za vrijeme knjaza Danila*, Stvaranje, br. 6, Cetinje, 1952.
- Pejović, dr. Đorđije D. – *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori*, Obod, Cetinje, 1971.
- Pejović, dr. Đorđije D. – *Unapređivanje štamparstva, izdavačke, publicističke i žurnalističke aktivnosti* u knjizi *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori (1852–1916)*, Obod, Cetinje, 1971.

- Pejović, dr. Đorđije D. – *Cetinjska gimnazija u knjizi Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916.*, Obod, Cetinje, 1971.
- Pejović, Đ. – *Bibliografski podaci o prvim glumcima u Crnoj Gori*, Stvaranje, br. 7–8, Cetinje, 1954.
- Pejović, Đorđije – Đoko D. – *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Podgorica, 2003.
- Perović, Sreten. – *Problemi periodizacije crnogorske književnosti u Zborniku profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću*, Nikšić, 1982.
- Petrović, Petar I. Njegoš. – *Istorija Crne Gore (1835)*, Grlica za godinu 1835.
- Petrović, Petar II. Njegoš. – *Žitije Mrđana Nesretnikovića*, Grlica, 1837.
- Petrović, Vasilije. – *Istorija o Čornoj Gori*, Sankt Peterburg, 1754.
- Petrušić, Vladimir-Mujo M. – *Bibliografija knjiga i brošura štampanih u Nikšiću od 1898. do 1930.*, Bibliografski vjesnik, br. 1, Cetinje, 1977.
- *Pismo Vuka Popovića Vuku Karadžiću u knjizi Vukova prepiska*, knj. VII, Beograd, 1913.
- Popović, Petar. – *Postanak i razvitak prve škole u Crnoj Gori u knjizi Cetinjska škola (1834–1934)*, Beograd, 1934.
- *Pravila društva Cetinjska čitaonica i Gorski vijenac*, Cetinje, 1900.
- Radičević, Filip. – *Grahovske starine. Pisma Sv. Petra*, Dan, br. 3–4, I/1911.
- Ražnatović, Mihailo. – *Matavulj i Crna Gora*, Stvaranje, br. 6, Cetinje, 1955.
- Redžepagić, Jašar. – *Razvoj prosvjete i školstva albanske narodnosti na teritoriji današnje Jugoslavije do 1918*, 132/2, s.l., 1968.
- *Referat o školama u Crnoj Gori od Đ. Špadijera*, s.l., 1906.
- Rotković, Radoslav. – *Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918*. Stvaranje, br. 4, Titograd, 1979.
- Rotković, Radoslav. – *Stara crnogorska književnost (Periodizacija)*, Zbornik profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću, Nikšić, 1982.
- Schwarch, dr. Bernardt. – *Montenegro*, Leipzig, 1883.
- *Sedamdeset godina pozorišnog života u Nikšiću (1884–1914)*, Stvaranje, br. 7–8, Cetinje, 1954.

- Sekulić, Isidora. – *Njegošu knjiga duboke odanosti 1*, Srpska književna zadruga, knj. 315, Beograd, 1951.
- *Sto godina Barske narodne čitaonice*, Kulturni centar Bar – Narodna biblioteka i čitaonica „Ivo Vukčević“, Bar, 1981.
- Stojić, V. – *Šezdesetogodišnjica radova dr Lazara Tomanovića*, Letopis Matice srpske, knj. 318, Novi Sad, 1928.
- Stojović, Milorad. – *O periodizaciji crnogorske književnosti*. Stvaranje, br. 2–3, Titograd, 1968.
- Šakotić, Veljko. – *Društvo nikšićke čitaonice*, Stvaranje, br. 9, Cetinje, 1955.
- Šakotić, Veljko. – *Kulturno-prosvjetna društva starog Nikšića (1881–1914)*, Zajednica kulturnih ustanova Nikšića, Nikšić, 1970.
- Škerović, dr Nikola. – *Kako je Dan dobio ime*, Zapis, knj. VI, sv. 3, Cetinje, 1930.
- Šobajić, Maksim. – *U moje doba*, Beograd, 1933.
- Šobajić, Petar. – *Crna Gora i Crnogorci u knjizi Cetinje i Crna Gora*, Beograd, 1927.
- Šuković, Radivoje. – *Pogovor fototipskom izdanju Orlića, crnogorskog godišnjaka 1865–1870. i 1885*, Cetinje, 1979.
- Šuković, Radivoje. – *Almanasi i kalendari u crnogorskoj časopisnoj periodici u knjizi Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914)*, Univerzitetska riječ, Titograd, 1986.
- Šuković, Radivoje. – *Grlica, najstarija crnogorska publikacija literarnog smjera*, Stvaranje, br. 9–10, Titograd, 1963.
- Šuković, Radivoje. – *Kalendar – almanah Zeta (1900–1914) u knjizi Crnogorski almanasi i kalendari (1835–1914). Književnoistorijska obrada sa bibliografijom*, Cetinje, 1980.
- Šuković, Radivoje. – *Kalendar Lovćen u knjizi Crnogorski almanasi i kalendari (1835–1914). Književnoistorijska obrada sa bibliografijom*, Cetinje, 1980.
- Šuković, Radivoje. – *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914)*, Univerzitetska riječ, Titograd, 1986.
- Šuković, Radivoje. – *O Grlici, njenim saradnicima i uredniku u knjizi Crnogorski almanasi i kalendari (1835–1914). Književnoistorijska obrada sa bibliografijom*, Cetinje, 1980.
- Šuković, Radivoje. – *Predgovor knjizi Sonje Ladenek-Munda i dr Miroslava Luketića, Luča, Književni list „Dan“ (Bibliografija)*, Cetinje, 1978.

- Šuković, Radivoje. – *Srpski magazin (1896–1897)* u knjizi *Crnogorski almanasi i kalendari (1835–1914). Književnoistorijska obrada sa bibliografijom*, Cetinje, 1980.
- Šuković, Radivoje. – *Veliki ilustrovani kalendar Boka – almanah literarno-naučnog smjera (1909–1914)* u knjizi *Crnogorski almanasi i kalendari (1835–1914). Književnoistorijska obrada sa bibliografijom*, Cetinje, 1980.
- Šuković, Radivoje. – *Zabavnik Boka Kotorska* u knjizi *Crnogorski almanasi i kalendari (1835–1914). Književnoistorijska obrada sa bibliografijom*, Cetinje, 1980.
- Tomanović, Lazar. – *Naše književno jedinstvo*, Nova Zeta, 1/1889.
- *Trideseta godišnjica Cetinjske čitaonice*, Luča, br. 2, Cetinje, 1898.
- *Ustrojstvo i pravila za radnike u K.C. Državnoj štampariji*, Cetinje, 1901.
- Vujačić, dr Slobodan. – *Crnogorski književni tokovi između dva rata*, Obod, Cetinje, 1981.
- Vukmanović, Savo. – *Ljubomir Nenadović u Crnoj Gori*, Bibliografski vjesnik, br. 12, Cetinje, 1982.
- Vukmanović, Savo. – *Zmaj i Crna Gora*, Stvaranje, br. 6, Cetinje, 1978.
- Vuković, Čedo. – *Pripovjedački koraci u Crnoj Gori*, Predgovor u knjizi *Izviriječ – Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1973.
- Vuksan, Dušan. – *Pregled štampe u Crnoj Gori, 1834–1934*, o stogodišnjici svoga postanka izdala Banovinska štamparija „Obod“, Cetinje, 1934.
- Vuksan, Dušan. – *Škole u Crnoj Gori*, Južni almanah, Cetinje, 1926.
- *Znatniji događaji u Crnoj Gori tečajem 1869. godine*, Orlić, VI/1870. (urednik Jovan Sundečić). Korišćeno fototipsko izdanje *Orlića*, Cetinje, 1979.
- *Zora*, br. 3, Mostar, 1896.

Milorad NIKČEVIĆ

**ROMANTICISM, REALISM AND MODERNISM
IN MONTENEGRIN LITERATURE**

In this article, which presents an excerpt from the synthesis *History of Montenegrin Literature from the middle of XIX century to 1918*, the author points out basic characteristics of romanticism, realism and modernism in Montenegrin literature. In this long period from the middle of XIX century to the end of World War I, very positive spiritual climate is created in Montenegro, especially around Cetinje. New elementary and high schools are being opened, town reading-clubs are formed, state legislature is organized, new theatres are opened, numerous dailies and weekly literary magazines are published, etc. In short, literary, cultural and scientific life is developed. Besides, public printing houses are re-opened after four centuries.

The author writes about general social-political and cultural situation and stresses the importance of newly opened printing houses and periodical publications in creation of cultural ambient in Montenegro in the second half of XIX and beginning of XX century.

Key words: Montenegrin literature, Romanticism, Realism, Modernism, Nikola I Petrović Njegoš, culture, education, printing houses, magazines